

CZY ISTNIEJE PODSTAWA PRAWNA DLA ŻĄDANIA ZWROTU DÓBR KULTURY WYNIKAJĄCEGO Z NACJONALIZMU KULTUROWEGO? INSTRUMENTY WIELOSTRONNE A UMOWY DWUSTRONNE

VINAI KUMAR SINGH*

DOI: 10.26399/iusnovum.v19.3.2025.31/v.k.singh

STRESZCZENIE

W artykule prześlędzono pojawiające się w prawie międzynarodowym normy w zakresie prawnego obowiązku zwrotu mienia zagrabionego w okresie kolonialnym. Żądania zwrotu są głównymi roszczeniami państw zdekolonizowanych, które poruszają tę kwestię na arenie międzynarodowej. Obowiązek ten jest stopniowo uznawany i rozwijany w szeregu instrumentów wielostronnych przyjętych przez Organizację Narodów Zjednoczonych do spraw Edukacji, Nauki i Kultury (UNESCO), Międzynarodowy Instytut Unifikacji Prawa Prywatnego (UNIDROIT), Organizację Narodów Zjednoczonych (ONZ) oraz państwa wraz z podmiotami niepaństwowymi, wprowadzającymi przepisy kryminalizujące obrót skradzionymi dobrami kultury i zapewniające ich zwrot w ramach dostępnego zadośćuczynienia. Równolegle z rozwojem tego obowiązku na mocy prawa międzynarodowego, społeczność międzynarodowa zaczęła bardziej angażować się w dwustronne umowy dotyczące zwrotu dóbr kultury. W lipcu 2024 r. Indie i USA zawarły „Porozumienie w sprawie dóbr kultury”. Wśród licznych inicjatyw i postępu w zakresie wypełnienia luk prawnych, Rada Praw Człowieka przyjęła dwie rezolucje, w latach 2018 i 2025, w których – uznając, że prawa kulturalne mają wymiar praw człowieka – wzmocniono wielostronne podejście do zacieśnionej współpracy na rzecz

* Profesor nadzwyczajny, Centre for International Legal Studies, SIS, JNU, New Delhi (Indie); dr i mgr filozofii – absolwent JNU, New Delhi (Indie) oraz mgr prawa – absolwent Delhi University (Indie), e-mail: vinaikumar@jnu.ac.in, ORCID: 0000-0002-4293-312X

Artykuł opublikowany w formule otwartego dostępu (open access) na licencji Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-SA 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

przywracania dóbr kultury skradzionych, zrabowanych lub będących przedmiotem handlu do krajów ich pochodzenia.

Słowa kluczowe: dobra kultury, UNESCO, restytucja, umowy dwustronne, okupacja kolonialna, UNIDROIT

IS THERE A LEGAL BASIS FOR CULTURAL NATIONALISM IN THE RETURN OF CULTURAL PROPERTY? MULTILATERAL INSTRUMENTS VERSUS BILATERAL AGREEMENTS

ABSTRACT

This article traces the emerging norms of legal obligation under international law to return the looted property taken during the colonial period. Return requests are among the primary demands of decolonised states, who bring the issue to international forums. This obligation has been incrementally recognised and further developed in several multilateral instruments adopted by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), the International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), the United Nations (UN), and states, along with non-state actors adopting provisions to criminalise the theft of cultural property and to ensure its return as part of available remedies. In parallel with the development of this obligation under international law, the international community has increasingly engaged in bilateral agreements for the return of cultural property. India and the USA, for instance, concluded a Cultural Property Agreement in July 2024. Among several advances and efforts to address existing gaps, the Human Rights Council adopted resolutions in 2018 and 2025 which, while recognising the human rights dimension of cultural rights, further strengthened the multilateral approach to enhanced cooperation for the restoration of stolen, looted, or trafficked cultural property to its country of origin.

Key words: cultural property, UNESCO, restitution, bilateral agreements, colonial occupation, UNIDROIT

WSTĘP

Nic dziwnego, że to kraje zdekolonizowane stały na czele inicjatywy dotyczącej zwrotu dóbr kultury, stanowiącej integralną część prawa międzynarodowego o ochronie tych dóbr. Strategia polegała na tym, by przeprojektować porządek prawny zapewniający zwrot dóbr kultury zabranych podczas okupacji kolonialnej. Aspekt zwrotu dóbr kultury zabranych podczas okupacji kolonialnej spotkał się ostatnio z głębokim zainteresowaniem w indyjskim i międzynarodowym dyskursie. Aby przedstawić współczesną scenę we właściwej perspektywie, może być przydatne rozpoczęcie od czterech ważnych wydarzeń w ostatnich czasach. Po pierwsze, media w Indiach określiły kilka zdarzeń związanych ze zwrotem dóbr kultury jako „Czas Indii”; przykładem tego jest zwrot do Indii dwunastowiecznej brązowej statui Buddy przez Wielką Brytanię w 2018 r., a następnie zwrot do Indii siedemnastowiecznego bożka Maa Annapurna przez Kanadę w listopadzie 2021 r. W listopadzie 2019 r. Geoffrey Robertson określił ramy debaty tytułem „Do kogo należy historia?”

i zaapelował o zobowiązanie muzeów do zwrotu zrabowanych zabytków na mocy prawa międzynarodowego¹. Kwestia ta zyskała większe zainteresowanie na świecie, kiedy w 2017 r. prezydent Francji Emmanuel Macron obiecał, że zobowiązanie do stałego lub tymczasowego zwrotu zachodnioafrykańskich artefaktów kulturowych do regionu będzie priorytetem podczas jego kadencji². W związku z tym powołał zespół składający się z senegalskiego ekonomisty, pisarza i filozofa Felwine'a Sarry oraz historyka sztuki Bénédicte'a Savoya w celu sporządzenia raportu. Przeprowadzili oni konsultacje z wieloma specjalistami muzealnictwa, politykami, tradycyjnymi autorytetami w Europie i Afryce, artystami, ekspertami rynku sztuki i w listopadzie 2018 r. zespół opublikował raport, w którym wyraźnie uznano niewystarczalność obowiązujących przepisów prawnych w odniesieniu do dóbr kultury skradzionych w czasach kolonialnych. W raporcie Sarra-Savoy (bo tak został nazwany) przedstawiono staranne procedury prawne i muzealne, dzięki którym narody afrykańskie mogą identyfikować materiały i określać, w jaki sposób mogą one podlegać zwrotowi³.

Po drugie, ostatnia sesja 46. Komitetu Światowego Dziedzictwa, zorganizowana w New Delhi 24 lipca 2024 r., poświęcona była ograniczeniu nielegalnego handlu i zwrotowi bezprawnie przywłaszczonych dóbr kultury. Jednakże niejednoznaczność procedur zwrotu dóbr kultury utorowała drogę do dalszej eksploatacji komercyjnej. Indie wezwały społeczność międzynarodową do pilnego i natychmiastowego zwrócenia uwagi na ponowne rozpatrzenie globalnego problemu repatriacji i restytucji dóbr kultury. Zorganizowano również wystawę *Re(ad)address: Return of Treasures*, aby podnieść świadomość konieczności zachowania dóbr kultury stanowiących dumę i wartości narodowe oraz podkreślić potrzebę, znaczenie i wagę repatriacji i restytucji takich dóbr. Ten ruch jest najnowszym z serii dyskusji, które miały miejsce w ciągu ostatnich kilku lat, w tym na spotkaniu G-20 w New Delhi, gdzie wezwano państwa do kompleksowego zajęcia się prawie 55-letnią luką w prawie międzynarodowym, dotyczącą wniosków o zwrot.

Po trzecie, zmiany w zobowiązaniach prawa międzynarodowego do zwrotu dóbr kultury poszły dalej – zachęcano do eksperymentowania z porozumieniami dwustronnymi, które byłyby uzupełnieniem rozpatrywania wniosków o zwrot. W początkowym okresie, postęp polegał na zawarciu wielostronnych traktatów regulujących ochronę dóbr kultury, a także na znalezieniu sposobu na rozwiązanie kwestii restytucji dóbr kultury. Jednak w ostatnich dekadach straciły one na znaczeniu w związku z pojawieniem się dwustronnych traktatów w tym kontekście. W 1983 r. Stany Zjednoczone uchwaliły Ustawę o wdrażaniu Konwencji o dobrach kultury [Convention on Cultural Property Implementation Act]⁴, aby w ten sposób

¹ G. Robertson, *Who Owns History?: Elgin's Loot and the Case for Returning Plundered Treasure*, Londyn 2020.

² B. Katz, *French Report Recommends the Full Restitution of Looted African Artworks*, „Smithsonian Magazine” 2018, 21 listopada, <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/french-report-recommends-full-restitution-looted-african-artworks-180970872/> (dostęp: 12.01.2025); H.R. Godwin, *Legal Complications of Repatriation at the British Museum*, „Washington International Law Journal” 2020, t. 30, nr 1, s. 144–170.

³ B. Katz, *French Report...*, op. cit.

⁴ <https://eca.state.gov/files/bureau/97-446.pdf> (dostęp: 5.06.2025).

wprowadzić w życie Konwencję UNESCO z 1970 r.⁵ Ustawa ta uprawnia prezydenta Stanów Zjednoczonych do zawierania dwustronnych traktatów o współpracy w celu zapobiegania nielegalnemu importowi dóbr kultury z krajów, które wnioskują o taką współpracę ze Stanami Zjednoczonymi. Co ważne w tym kontekście, Stany Zjednoczone niedawno podjęły bezprecedensowy krok w postaci zawarcia umów dwustronnych z wieloma krajami, takimi jak: Algieria, Belize, Boliwia, Bułgaria, Chile, Chiny, Cypr, Egipt, Ekwador, Grecja, Gwatemala, Honduras, Jordania, Kambodża, Kolumbia, Kostaryka, Mali, Maroko, Peru, Salwador, Turcja oraz Włochy⁶. Dnia 26 lipca 2024 r. Republika Indii i rząd Stanów Zjednoczonych zawarły bezprecedensowe Porozumienie o własności kulturowej [Cultural Property Agreement], mające na celu zakazanie w USA nielegalnego handlu antykami z Indii i repatriację obiektów antykwarycznych do miejsca ich pochodzenia⁷. Zgodnie z warunkami umowy Stany Zjednoczone zwrócą Indiom każdy przedmiot lub materiał znajdujący się na Liście desygatów, obwieszczonej przez rząd Stanów Zjednoczonych Ameryki.

Po czwarte, podczas prezydentury Indii w G-20, rząd Indii uznał „Ochronę i promocję dóbr kultury” za główne wymagające uwagi kwestie sektora kultury oraz za jeden z priorytetów Globalnego Południa i Indii. Przy tej okazji rząd Indii potwierdził swoje zaangażowanie w sprawę repatriacji indyjskich artefaktów z różnych stron świata. Warto wspomnieć, że wcześniej premier Indii Narendra Modi podczas swojej wizyty w USA w dniach 22–23 czerwca 2023 r. wyraził głęboką wdzięczność za repatriację 262 indyjskich zabytków ze Stanów Zjednoczonych. Co ważne, rząd Indii ponownie sformułował swoje oficjalne stanowisko, twierdząc, że repatriacja jako obowiązek stała się częścią dyplomacji kulturalnej i zrównoważonego rozwoju i nie powinna pozostać tylko moralnym nakazem⁸. „Wizja premiera ‘VikasBhi, VirasatBhi’ oraz Wizja Viksit Bharat 2047 potwierdzają nieskończone możliwości

⁵ <https://www.unesco.org/en/node/66148> (dostęp: 12.01.2025).

⁶ <https://in.usembassy.gov/u-s-and-india-sign-cultural-property-agreement/> (dostęp: 12.01.2025).

⁷ Przemawiając przy tej okazji, Minister Kultury i Turystyki Shri Gajendra Singh Shekhawat stwierdził, że CPA jest „kolejnym krokiem w kierunku zabezpieczenia bogatego i różnorodnego dziedzictwa kulturowego Indii oraz bezcennych artefaktów. Otworzyło to nowy rozdział w celu zapobiegania nielegalnemu obrotowi dobrami kultury i przywrócenia antykwarycznych przedmiotów do miejsca ich pochodzenia”. Por. S. Sinha, *India and United States of America Sign the First Ever ‘Cultural Property Agreement’*, „buddhisttimes” 2024, 26 July, <https://buddhisttimes.wordpress.com/2024/07/26/india-and-united-states-of-america-sign-the-first-ever-cultural-property-agreement/> (dostęp: 6.06.2025).

⁸ W 2022 r. rządy Indii i Stanów Zjednoczonych zgodziły się rozważyć możliwość wzmocnienia stosunków dwustronnych na podstawie art. 9 Konwencji UNESCO z 1970 r., dotyczącej środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury. Zgodnie z tymi obradami minister spraw zagranicznych (MEA) Indii przesłał notę dyplomatyczną do swego amerykańskiego odpowiednika; 16 marca 2023 r. strona amerykańska odpowiedziała notą dyplomatyczną, proponując przyjęcie procedury w sprawie zawarcia umowy. Kroki te obejmowały ustalenia dotyczące ochrony dóbr kultury i współpracy międzynarodowej w dziedzinie konserwacji i ochrony materiałów archeologicznych, a także etnologicznych. Sytuacja historyczna, kulturowa i prawna oraz możliwości współpracy zostały udokumentowane w określeniu stanu faktycznego [SoF]. Za zgodą obu stron odbyło się wiele spotkań i dyskusji. W trakcie tych obrad istotny wkład wniosła również organizacja pozarządowa Antiquity Coalition.

gospodarki kulturalnej i kreatywnej w zakresie wspierania dynamicznych i niewykluczających ekosystemów, otwierania nowych ścieżek wzrostu i zrównoważonego rozwoju oraz przekształcenia naszych gospodarek i społeczeństw przy jednoczesnym zachowaniu naszego dziedzictwa kulturowego”⁹.

W niniejszym artykule przeanalizowano hipotezę, że istnieje międzynarodowy obowiązek zwrotu dóbr kultury skradzionych podczas okupacji kolonialnej. Poruszono następujące zagadnienia badawcze: Czy umowy wielostronne i dwustronne zapewniają odpowiednie i skuteczne zarządzanie zwrotem dóbr kolonialnych? Czy istnieją podstawy prawne dla nacjonalizmu kulturowego? Czy wymiar praw człowieka w ramach praw kulturalnych promuje idee nacjonalizmu kulturowego?

PRAWO MIĘDZYNARODOWE A WNIOSKI O ZWROT

Chociaż norma dotycząca „zwrotu dóbr kultury” istnieje w prawodawstwie i w stosunkach międzynarodowych od dawna, jej brak w zakresie uwzględnienia wniosków o restytucję dotyczącą czasów kolonialnej okupacji stworzył lukę w prawie międzynarodowym, która wciąż nie została wypełniona. Podczas gdy międzynarodowe ramy ochrony kultury uwzględniają zwrot i kryminalizację nielegalnego handlu, pomijają one prawnie odrębne, chociaż powiązane, wyraźne zobowiązania tych krajów, które zabrały takie cenne przedmioty kultury w trakcie kolonialnej lub obcej okupacji. W związku z tym, wnioski o repatriację dóbr kultury nielegalnie wywiezionych z terytorium byłych kolonii pozostają międzynarodowym zobowiązaniem państw. Innymi słowy, obowiązek zwrotu przysługuje byłym okupowanym koloniom. W odpowiedzi na apele państw, społeczeństwa obywatelskiego i komentatorów prawnych, w 2022 r. 150 państw jednogłośnie przyjęło Deklarację Mondiacult pod auspicjami Międzyrządowego Komitetu UNESCO ds. Promocji Zwrotu Dóbr Kultury do Krajów ich Pochodzenia lub ich Restytucji w Przypadku Bezprawnego Przywłaszczenia [ICPRCP], powołanego na mocy rezolucji 20 C4/7.6/5 20. sesji Konferencji Generalnej UNESCO w 1978 r. jako stały organ międzyrządowy pełniący funkcje organu administrującego¹⁰.

W najwcześniejszych instrumentach międzynarodowych, Konwencjach haskich z 1889 i 1907 r., przedstawiono pomysł, żeby państwo zachowało suwerenność

Artykuł 1 CPA w rzeczywistości wprowadza ograniczenia na przywóz do Stanów Zjednoczonych pewnych „materiałów archeologicznych pochodzących z okresu od 1,7 mln lat temu aż do 1770 r. naszej ery oraz pewnych materiałów etnologicznych, które mogą obejmować kategorie materiałów architektonicznych o charakterze obywatelskim, religijnym i królewskim, materiałów religijnych i przedmiotów ceremonialnych oraz rękopisów pochodzących z okresu od II w. p.n.e. do 1947 r. n.e.”. Stany Zjednoczone Ameryki mogą ogłosić listę takich przedmiotów objętych ograniczeniami przywozu na swoje własne terytorium. Por. <https://www.state.gov/india-24-726> (dostęp: 21.05.2025).

⁹ S. Sinha, *India...*, op. cit.

¹⁰ Report on the activities of the Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in case of Illicit Appropriation (2022–2023) – UNESCO Digital Library, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386212_eng (dostęp: 3.06.2025).

nad swoim dziedzictwem narodowym i bogactwem, a władza okupacyjna musiała powstrzymać się od postępowania jak właściciel majątku, a jedynie korzystać z prawa użytkowania¹¹. Historycznie rzecz biorąc, restytucja dóbr kultury była częścią porozumień pokojowych między walczącymi państwami¹², chociaż niektóre z nich pozwalały na zachowanie dóbr kultury jako trofeum¹³.

UZASADNIENIE ISTNIEJĄCYCH PRZEPISÓW

Tradycyjnie, zasadność ochrony dóbr kultury zależała od charakterystyki znaczenia dziedzictwa kulturowego dla danej cywilizacji, narodu i społeczeństwa. Zwolennicy ochrony dziedzictwa kulturowego przedstawiają dwa konkurujące ze sobą poglądy, opowiadając się albo po stronie kulturowego nacjonalizmu, albo kulturowego internacjonalizmu¹⁴. Kulturowi nacjonaści argumentują, że obowiązek zwrotu zagrabionych dóbr kultury wynika z pragnienia, by dobra kultury przyczyniały się do konstrukcji dziedzictwa narodowego i „podkreślały narodowe interesy, wartości i dumę”. Dobra kultury powinny więc pozostać w krajach pochodzenia; koncepcja ta zyskuje na znaczeniu w międzynarodowym zobowiązaniu do zwrotu. Dla porównania, kulturowi internacjonaści podkreślają krytyczne znaczenie konserwacji i nienaruszalności oraz argumentują, że dobra kultury powinny należeć do świata – inaczej mówiąc, dobra kultury powinny być umieszczane w instytucjach dysponujących największymi zasobami. Według Merrymana podejście internacjonalistyczne opiera się na trzech zasadach: konserwacji, nienaruszalności oraz dostępu¹⁵. Z kolei Van Beurden proponuje trzy sposoby obrony podejścia internacjonalistycznego: argumenty oparte na uniwersalizmie, konserwacji i argumenty prawne; wszystkie one są stosowane jako „argumenty przeciwko restytucji”¹⁶. Przede wszystkim, kładzie się nacisk na globalny dostęp do uniwersalnego dziedzictwa, który jest postrzegany jako nadrzędny wobec narodowych lub wspólnotowych praw do dziedzictwa. Argumenty te często ujawniają swoje ukryte uprzedzenia, „ponieważ zostały skonstruowane wokół powszechnego dostępu dla odbiorców z Globalnej Północy, a nie odbiorców z Globalnego Południa”¹⁷. Druga kategoria argumentów koncentruje się na konserwacji zbiorów; zasadniczo stawia się tu ideę „konserwacji” ponad ideą „dostępności”. Opiera się ona na założeniu, że „infrastruktura muzealna w Afryce była *de facto* gorsza od tej w Europie lub Ameryce”¹⁸. Trzecia grupa argumentów

¹¹ G.M. Graham, *Protection and Reversion of Cultural Property: Issues of Definition and Justification*, „The International Lawyer” 1987, t. 21, nr 3 (Summer), s. 755–793.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ J.H. Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, „Michigan Law Review” 1985, t. 83, nr 8, s. 1881–1923.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ S. Van Beurden, *LOOT: Colonial Collections and African Restitution Debates*, „Origins: Current Events in Historical Perspective”, <https://origins.osu.edu/read/loot-colonial-collections-and-african-restitution-debates> (dostęp: 13.01.2025).

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

o charakterze prawnym uzasadnia pozwolenie muzeom na dalsze utrzymywanie zbiorów legalnie nabytych (na przykład jako darowizny), tym samym powstrzymując działania i osoby domagające się usunięcia ich z kontynentu.

Wydaje się, że stanowisko internacjonalistyczne uzyskało prawne uznanie w sprawie dotyczącej świątyni Preah Vihear między Kambodżą i Tajlandią i w wyroku Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, wydanym w 1962 r.¹⁹, w którym potwierdzono słuszność zasady *utipossidetis iuris* w odniesieniu do zachowania dóbr kultury nawet po wycofaniu się mocarstw kolonialnych. W tym wypadku chodziło o:

wytyczenie granic między postkolonialną Kambodżą a Tajlandią na obszarze buddyjskiej świątyni Preah Vihear. Wydaje się, że duży kompleks świątyni został zbudowany między X a XII wiekiem przez władców Imperium Khmerów, jednego z najpotężniejszych organizmów politycznych i kulturowych w Azji Południowo-Wschodniej. Zarówno Kambodża, jak i Tajlandia uważają się za spadkobierców tego imperium. Świątynia została ponownie odkryta na przełomie XIX i XX wieku, ale jej wartość kulturowa i historyczna nie została uwzględniona przez Syjam (oficjalna nazwa Tajlandii do 1939 r.), gdy kilka lat później kraj ten wyznaczył granice państwowe z Indochinami Francuskimi. Konflikt wybuchł po dekolonizacji Kambodży. Wraz z wycofaniem wojsk francuskich w 1954 r., Tajlandia wykorzystała chaos i zajęła to miejsce kulturowe. Kambodża zaprotestowała i wniosła sprawę do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (MTS), domagając się rozwiązania tego sporu terytorialnego. W swoim orzeczeniu MTS nie zajął się wprost kwestią przekazania świątyni jednemu z państw lub sukcesją po byłym Imperium Khmerów, ale zbadał szczególnie techniczne demarkacje granicy między Indochinami Francuskimi, poprzednikiem Kambodży, a Tajlandią. W swojej decyzji z 1962 r. MTS stwierdził, że świątynia Preah Vihear jest usytuowana na terytorium pod suwerennością Kambodży. W związku z tym Tajlandia miała obowiązek wycofania swoich sił z obszaru świątyni. Ale istotnym punktem było to, że Tajlandia została zobowiązana zwrócić Kambodży przedmioty (zabytki) usunięte ze świątyni lub jej sąsiedztwa²⁰.

W 2013 r. w Interpretacji sprawy Temple Vihear z 1962 r.²¹ MTS odwołał się do art. 6 Konwencji UNESCO z 1972 r. w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, znanej jako Konwencja o światowym dziedzictwie [WHC],

¹⁹ „Case Concerning the Temple of Preah Vihear (Merits) Judgment of 15 June 1962, I.C.J. Reports 1962” – Wyrok w sprawie dotyczącej świątyni Preah Vihear (istota sprawy) z 15 czerwca 1962 r. W dniu 6 października 1959 r. Kambodża wniosła do Międzynarodowego Trybunału skargę, że „Tajlandia zajęła część jej terytorium otaczając ruiny świątyni Preah Vihear, miejsce pielgrzymek i kultu dla Kambodżan, i poprosiła Trybunał o stwierdzenie, że suwerenność terytorialna nad świątynią należy do niej i że Tajlandia ma obowiązek wycofania oddziału zbrojnego stacjonującego tam od 1954 r.”. Sąd uznał, że „świątynia Preah Vihear znajduje się na terytorium podlegającym suwerenności Kambodży”. Dlatego Tajlandia miała „obowiązek wycofania wszelkich sił wojskowych lub policyjnych lub innych strażników lub dozorców stacjonujących na terenie świątyni lub w jej pobliżu na terytorium Kambodży. [Sąd orzekł] stosunkiem głosów siedem do pięciu, że Tajlandia ma obowiązek zwrócenia Kambodży wszelkich rzeźb, stel, fragmentów pomników, modeli z piaskowca i starożytnej ceramiki, które mogły zostać usunięte przez władze tajskie ze świątyni od daty zajęcia świątyni w 1954 r. Świątynia Preah Vihear to starożytne sanktuarium i kaplice położone na granicy Tajlandii i Kambodży”. Por. sprawa dotycząca świątyni Preah Vihear (Kambodża przeciw Tajlandia), <https://www.icj-cij.org/case/45> (dostęp: 2.06.2025).

²⁰ Ibidem.

²¹ Request for Interpretation of the Judgment of 15 June 1962 In the Case Concerning The Temple Of Preah Vihear (Cambodia V. Thailand), <https://www.icj-cij.org/case/151> (dostęp: 6.06.2025).

której oba państwa są stronami. MTS zauważył, że „Kambodża i Tajlandia muszą współpracować ze sobą i ze społecznością międzynarodową w zakresie ochrony tego miejsca jako światowego dziedzictwa”²². Jednakże Chechi skomentował, że „MTS przemilczał fakt, że w przypadku świątyni Preah Vihear miał zastosowanie reżim ochrony dziedzictwa kulturowego w czasie wojny”²³. Należy wspomnieć, że artykuły 6 i 7 WHC podkreślają konieczność posiadania „systemu międzynarodowej współpracy i pomocy, w kontekście którego jego sygnatariusze przestrzegają globalnego zobowiązania do zachowania skarbów kultury o ‘wyjątkowej uniwersalnej wartości’, znajdujących się na ich terytoriach”²⁴.

Prawnicy międzynarodowi mają do rozstrzygnięcia kwestię, jak zareagować na te wydarzenia. W standardowej literaturze dotyczącej analizy tych zagadnień na ogół bierze się pod uwagę „szeroką gamę uzasadnień prawnych, etycznych i muzealnych”, obejmujących argumenty za restytucją i zwrotem dóbr kultury zrabowanych podczas okupacji kolonialnej. Guido Carducci identyfikuje instrumenty prawne związane z koncepcjami zwrotu i restytucji: „zwrot” odnosi się do przypadków, gdy przedmioty opuściły kraj pochodzenia w czasach kolonialnych, co oznacza brak powiązania z zadośćuczynieniem za krzywdę; w przeciwieństwie do tego, większość roszczeń „repatriacji” opierać się na polityce muzeów i dobrej woli²⁵. Timothy McKeown, Thomas Hill oraz Catherine Bell w swoich oddzielnych pracach opublikowanych w *UTIMUT: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century* oceniają „zalety i wady rozwiązań wynegocjowanych w porównaniu do rozwiązań narzuconych”²⁶. Autorzy ci podkreślają, że Stany Zjednoczone zmierzają do tego, „by wszystkie muzea dokonały inwentaryzacji swych zbiorów i kładły nacisk na poprawę dostępu do nich”. Zgodnie z tym Stany Zjednoczone uchwaliły przepisy dotyczące repatriacji, takie jak NMAIA z 1989 r. (Ustawa o Muzeum Narodowym Indian Amerykańskich) oraz NAGPRA z 1990 r. (Ustawa o Repatriacji i Ochronie Grobów Rdzennych Amerykanów), pozwalające rdzennym mieszkańcom skutecznie dochodzić zwrotu swojego dziedzictwa na podstawie przepisów prawa. McKeown i in. przedstawiają również praktykę państwową Kanady, gdzie „wnioski o repatriację (...) są rozpatrywane

²² Ibidem.

²³ A. Chechi, *The 2013 Judgment of the ICJ in the Temple of Preah Vihear Case and the Protection of World Cultural Heritage Sites in Wartime*, „Asian Journal of International Law” 2016, t. 6, s. 353–378.

²⁴ Ibidem, s. 361.

²⁵ G. Carducci, „Repatriation”, „Restitution” and „Return” of „Cultural Property”: *International Law and Practice*, w: *UTIMUT Past Heritage – Future Partnerships Discussions on Repatriation in the 21st Century*, red. M. Gabriel, J. Dahl, Copenhagen 2008, s. 122–133; https://www.iwgia.org/images/publications/0028_Utimut_heritage.pdf (dostęp: 20.01.2025).

²⁶ M. Gabriel, *Introduction: From Conflict to Partnership*, w: *UTIMUT Past Heritage...*, op. cit., s. 17; zob. także: C.T. McKeown, *Considering Repatriation Legislation as an Option: The National Museum of the American Indian Act (NMAIA) & The Native American Graves Protection and Repatriation Act (NAGPRA)*, w: *UTIMUT Past Heritage...*, op. cit., s. 134–147; T.V. Hill, *Notes for Remarks*, w: *UTIMUT Past Heritage...*, op. cit., s. 148–153; C.E. Bell, *That Was Then This Is Now – Canadian Law and Policy on First Nations Material Culture*, w: *UTIMUT Past Heritage...*, op. cit., s. 154–167.

w drodze negocjacji indywidualnych”²⁷. Inni naukowcy, na przykład George Abungu i Martin Skrydstrup, aby wyjaśnić złożoność tego tematu, przyjęli podejście: „uniwersalność kontra nacjonalizm kulturowy”²⁸.

Jednakże w ostatnich czasach wydaje się, że globalne postawy zmieniają się z kulturowego internacjonalizmu na kulturowy nacjonalizm i wezwania do inicjatyw mających na celu przekształcenie międzynarodowych zasad regulujących dziedzictwo kulturowe. Podczas gdy międzynarodowe debaty dotyczące prawnego obowiązku zwrotu dóbr kultury zrabowanych w czasach kolonialnych znacznie ewoluowały w ciągu ostatnich dziesięciu lat, nadal nie ma konsensusu w sprawie rozszerzenia zakresu tego obowiązku na muzea, handlowców, domy aukcyjne, podmioty niepaństwowe i państwa. Pott i Sutaarga wyjaśniają, że „problem zwrotu lub transferu dóbr kultury jest dość złożony, a jego rozwiązanie wymaga starannego zbadania sytuacji wynikającej z procesu historycznego. Jest to świadome przeniesienie prawa własności dóbr kultury przez byłe kolonie”²⁹.

Istniejące prawo międzynarodowe, dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego, okazało się niewystarczające, by poradzić sobie ze zwrotem dóbr kultury zagrabionych w okresie kolonialnym, a na popularności zyskała ostatnio idea zawierania porozumień dwustronnych, skupiających się na wzmocnionej współpracy. W rzeczywistości wiele międzynarodowych instrumentów prawnych, dotyczących ochrony dóbr kultury, stworzono po drugiej wojnie światowej. Niektóre z instrumentów prawnych zostały przyjęte w ramach UNESCO i UNIDROIT. Należą do nich: Konwencja haska o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego z 1954 r. (Konwencja haska z 1954 r.)³⁰ i jej dwa protokoły³¹; Konwencja UNESCO dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1970 r. (Konwencja UNESCO

²⁷ C.T. McKeown, *Considering Repatriation...*, op. cit.; M. Gabriel, *Introduction: From Conflict...*, op. cit., s. 17.

²⁸ G.O. Abungu, „Universal Museums”: *New Contestations, New Controversies*, w: *UTIMUT Past Heritage...*, op. cit., s. 122–133; M. Skrydstrup, *Righting Wrongs? Three Rationales of Repatriation and What Anthropology Might Have to Say About Them*, w: *UTIMUT Past Heritage...*, op. cit., s. 56–63.

²⁹ P.H. Pott, M.A. Sutaarga, *Arrangements Concluded or in Progress for the Return of Objects: The Netherlands-Indonesia*, „Museum” 1979, t. XXXI, nr 1, s. 38–42. Por. C. Scott, *Renewing the “Special Relationship” and Rethinking the Return of Cultural Property: The Netherlands and Indonesia, 1949–79*, „Journal of Contemporary History” 2016, t. 52, nr 3, s. 646–668.

³⁰ 249 UNTS (1954) 240; Konwencja weszła w życie 7 sierpnia 1956 r. Indie podpisały ją 14 maja 1954 r. i ratyfikowały 16 czerwca 1958 r. Aktualnie 135 państw jest stroną tej konwencji; Konwencja o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego z 1954 r. jest dostępna na: <https://www.unesco.org/en/heritage-armed-conflicts/1954-convention> (dostęp: 12.01.2025).

³¹ Jej pierwszy protokół wszedł w życie 7 sierpnia 1956 r. Obecnie 112 państw jest stroną protokołu. Indie podpisały i ratyfikowały oba protokoły kolejno 14 maja 1954 i 16 czerwca 1958 r. Por. <https://www.unesco.org/en/heritage-armed-conflicts/states-parties> (dostęp: 12.01.2025). Drugi protokół z 1999 r. wszedł w życie 9 marca 2004 r. Tworzy on nową kategorię „wzmocnionej ochrony” dóbr kultury o największym znaczeniu dla ludzkości. Nie zawiera jednak reżimu obowiązkowych sankcji karnych. Aktualnie 88 państw jest stroną Drugiego protokołu. Indie wydają się utrzymywać swoje stanowisko podobne do niestrania się o zostanie stroną Protokołów do Konwencji genewskiej z 12 sierpnia 1949 r.

z 1970 r.)³²; Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r. (Konwencja UNESCO dotycząca światowego dziedzictwa)³³; Konwencja wiedeńska o sukcesji państw w odniesieniu do mienia, archiwów i długów państwowych z 1983 r. (Konwencja wiedeńska z 1983 r.)³⁴; Konwencja UNIDROIT w sprawie skradzionych i nielegalnie wywiezionych dóbr kultury z 1995 r.³⁵; Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r. (Konwencja UNESCO z 2003 r.)³⁶; Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego z 2005 r. (Konwencja UNESCO z 2005 r.)³⁷; oraz Konwencja Rady Europy o przestępstwach przeciwko dobrom kultury (Konwencja z Nikozji), która weszła w życie 1 kwietnia 2022 r.³⁸ Instrumenty te potwierdzają znaczenie ochrony dziedzictwa kulturowego.

Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ) dała niedawno impuls do kształtowania obowiązku zwrotu i restytucji dóbr kultury poprzez przyjęcie rezolucji przez Zgromadzenie Ogólne (UNGA) i Radę Bezpieczeństwa (UNSC). W 1973 r. UNGA po raz pierwszy przyjęła rezolucję dotyczącą restytucji dóbr kultury pod tytułem „Restytucja dzieł sztuki do krajów będących ofiarami wywłaszczenia”, popartą przez 12 państw afrykańskich³⁹. W jej preambule zadeklarowano, że „szybka restytucja do kraju pochodzenia dzieł sztuki, zabytków, eksponatów muzealnych i rękopisów oraz dokumentów przez inny kraj, bezpłatnie (...) [będzie stanowić] sprawiedliwe zadośćuczynienie za wyrządzoną szkodę”. Od tego czasu UNGA przyjęła wiele rezolucji na ten temat; ostatnią jest rezolucja zatytułowana „Zwrot lub restytucja dóbr kultury do krajów ich pochodzenia” (RES/76/16 of 8 grudnia 2021)⁴⁰. UNSC natomiast jest związana z przełomową Rezolucją Nr 2199(2015)⁴¹, wydana na podstawie Rozdziału VII i określającą bezpośredni związek niszczenia i grabieży

³² <https://www.unesco.org/en/node/66148> (dostęp: 12.01.2025). Aktualnie 143 państwa ratyfikowały konwencję. Indie ratyfikowały ją 24 stycznia 1977 r.

³³ <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (dostęp: 12.01.2025). Ta konwencja weszła w życie 17 grudnia 1975 r. Na dzień 18 sierpnia 2025 r. do konwencji przystąpiło 195 państw-stron. Indie ratyfikowały ją 14 listopada 1977 r.

³⁴ https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/3_3_1983.pdf (dostęp: 12.01.2025). Konwencja z 1983 r. jeszcze nie weszła w życie.

³⁵ <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention/> (dostęp: 12.01.2025). Aktualnie 54 państwa przystąpiły do konwencji. Indie jeszcze jej nie ratyfikowały.

³⁶ <https://ich.unesco.org/en/convention> (dostęp: 12.01.2025). Aktualnie 181 państw przystąpiło do konwencji; Indie ratyfikowały ją 9 września 2005 r.

³⁷ <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-and-promotion-diversity-cultural-expressions?hub=66535#item-2> (dostęp: 12.01.2025). Aktualnie 153 państwa są stronami konwencji. Indie ratyfikowały konwencję 15 grudnia 2006 r.

³⁸ <https://rm.coe.int/council-of-europe-convention-on-offences-relating-to-cultural-property/1680a5dafb> (dostęp: 12.01.2025). Aktualnie 6 państw-stron przystąpiło do konwencji. Indie jeszcze do niej nie przystąpiły.

³⁹ Rezolucja UNGA Nr 3187 z 1973 r., <https://www.worldlii.org/int/other/UNGA/1973/150.pdf> (dostęp: 20.05.2025).

⁴⁰ Rezolucja przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne NZ 6 grudnia 2021 r. na 76. sesji, https://digitallibrary.un.org/record/3952203/files/A_RES_76_16-EN.pdf (dostęp: 20.05.2025).

⁴¹ S/RES/2199 (2015), <http://unscre.com/en/resolutions/doc/2199> (dostęp: 13.01.2025).

dziedzictwa kulturowego z finansowaniem terroryzmu, a także Nr 2347(2017)⁴². Rezolucje te skupiają się wyłącznie na ogólnym problemie niszczenia, grabieży i przemytu dóbr kultury w trakcie konfliktów zbrojnych.

Przyjęcie tych wielostronnych instrumentów prawnych poszerzyło zasięg i zakres ochrony dóbr kultury. Postanowienia dotyczące ochrony specjalnej, zwrotu dóbr kultury, współpracy międzynarodowej i uznania nielegalnie wywiezionych dóbr kultury za przestępstwo transnarodowe pozostają kluczowymi, wyróżniającymi cechami nowoczesnego prawa międzynarodowego dotyczącego dóbr kultury.

NIEWYSTARCZALNOŚĆ RAM PRAWNYCH DLA UZNANIA RESTYTUCJI ZA ZASADĘ OGRANICZAJĄCĄ W ODNIESIENIU DO DÓBR KULTURY WYWIEZIONYCH PODZAS OKUPACJI KOLONIALNEJ

PODSTAWOWE ZASADY MIĘDZYNARODOWYCH RAM PRAWNYCH

W ciągu ostatnich pięciu dekad od przyjęcia Konwencji UNESCO z 1970 r. państwa zmagaly się z trudnymi doświadczeniami w zakresie wniosków o zwrot, a niewystarczalność reżimu UNESCO dotyczącego zwrotu zagrabionych dóbr podczas okupacji kolonialnej stała się ewidentna. W niniejszym artykule mamy na celu zidentyfikować dwie różne fazy międzynarodowej reakcji na to zagadnienie od zakończenia drugiej wojny światowej.

(I) FAZA PIERWSZA: KONCEPTUALIZACJA PODEJŚCIA POLEGAJĄCEGO NA OCHRONIE MIĘDZYNARODOWEJ

Państwa ani inne podmioty (takie jak UNESCO, muzea czy kolekcjonerzy) nie wypracowały jednolitego podejścia w zakresie rozpatrywania wniosków o zwrot. Konwencje haskie z 1907 r., pierwsze międzynarodowe przepisy dotyczące prawa wojennego stanowią, że „bez względu na to czy jest własnością prywatną, dobro kultury nie może być niszczone, uszkodzane, konfiskowane, zatrzymywane ani rabowane w żaden sposób ani w żadnej formie”. Ponadto, „naruszający te przepisy mogą być ścigani”. Podczas gdy Konwencje haskie z 1907 r. nie zawierają żadnych

⁴² S/RES/2347 (2017), [https://docs.un.org/en/S/RES/2347%20\(2017\)](https://docs.un.org/en/S/RES/2347%20(2017)) (dostęp: 13.01.2025), w której Rada „potępia niszczenie dziedzictwa kulturowego, w tym niszczenie miejsc kultu religijnego i artefaktów, a także grabież i przemyt dób kultury ze stanowisk archeologicznych, muzeów, bibliotek i innych miejsc, w szczególności przez grupy terrorystyczne; zachęca państwa członkowskie do zaproponowania list ISIL, Al-Kaidy oraz powiązanych osób, grup, przedsięwzięć i podmiotów zaangażowanych w nielegalny handel dobrami kultury, które zostaną rozpatrzone przez Komitet ds. Sankcji 1267/1989/2253 wobec ISIL (Da'esh) i Al-Kaidy”. Por. także A. Chanaiki, A. Papathanassiou, *The Council of Europe Convention on Offences Relating to Cultural Property Eventually Enters Into Force: A New Tool to the Arsenal of International Criminal Law Responses to the Trafficking of Cultural Property*, „EJIL:Talk!” 2022, 14 kwietnia, <https://www.ejiltalk.org/the-council-of-europe-convention-on-offences-relating-to-cultural-property-eventually-enters-into-force-a-new-tool-to-the-arsenal-of-international-criminal-law-responses-to-the-trafficking-of-c/> (dostęp: 6.06.2025).

wyraźnych postanowień dotyczących restytucji zagrabionego dobra kultury, przepis art. 3 przewiduje obowiązek wypłaty odszkodowania. Konwencja o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego z 1954 r. (Konwencja haska z 1954 r.) ustanawia dwie istotne podstawy w preambule, wyznaczając ton dla podejścia internacjonalistycznego w dziedzinie kultury⁴³. Pierwsza brzmi: „szkody wyrządzone czymkolwiek dobrom kultury stanowią uszczerbek w dziedzictwie kulturalnym całej ludzkości”, druga wskazuje, że „dziedzictwo kulturowe jest doświadczeniem ludzkim”; obie wzmacniają politykę internacjonalistyczną. Jeśli chodzi o pierwszą podstawę, „szkodę wyrządzoną czymkolwiek dobrom kultury należy uważać za uszczerbek wyrządzony całej ludzkości”, i oznacza to, że „dziedzictwu kulturalnemu należy zapewnić ochronę międzynarodową”. Konwencja z 1954 r. stanowi ponadto, że „dobra kultury są ludzkim doświadczeniem bez względu na ich pochodzenie oraz miejsca, gdzie artefakt jest przechowywany”⁴⁴. Co ważne, Konwencja haska z 1954 r. nakłada obowiązek ochrony dziedzictwa kulturowego na całą społeczność międzynarodową, co jest poglądem często uzasadnianym przez kuratorów muzeów, którzy starają się „podkreślić naszą wspólną przeszłość jako cywilizacji”⁴⁵. Jest ona uważana za podstawę nowoczesnego prawa międzynarodowego dotyczącego dziedzictwa. Ponadto, Konwencja haska z 1954 r. zawiera szczegółowe przepisy dotyczące sposobu, w jaki państwo-strona chroni i szanuje dobra kultury (art. 2 i 4)⁴⁶. W szczególności Konwencja wzywa państwa-strony do niewykorzystywania dóbr kultury do celów wojskowych lub jakichkolwiek innych celów mogących narazić je na zniszczenie lub uszkodzenie w wypadku konfliktu zbrojnego. Państwa-strony są zobowiązane do szkolenia swoich sił zbrojnych w celu przestrzegania zasad i postanowień Konwencji (art. 7)⁴⁷. Podobnie, szczegółowe przepisy dotyczące państw-stron okupujących inny kraj w ramach Konwencji haskiej z 1954 r. stanowią, że „powinien istnieć obowiązek udzielania pomocy władzom lokalnym w ochronie dóbr kultury oraz podejmowania wszelkich niezbędnych środków w celu zapewnienia ich zachowania w przypadku, gdy wspomniane władze lokalne nie są w stanie tego zrobić”⁴⁸.

(II) FAZA DRUGA: CZY ISTNIEJE PODSTAWA PRAWNA DLA KULTUROWEGO NACJONALIZMU?

Trzeba jednak pamiętać, że Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1970 r. (Konwencja UNESCO z 1970 r.)⁴⁹ przyjmuje też stanowisko oparte na nacjonalizmie kulturowym. Na poparcie tego stanowiska podaje się wiele argumentów. Po pierwsze, „dobro kultury stanowi jeden z podstawowych elementów cywilizacji i kultury narodowej, a (...) jego prawdziwą wartość można

⁴³ Konwencja haska z 1954 r.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Konwencja UNESCO z 1970 r.

docenić jedynie w odniesieniu do najpełniejszych dostępnych informacji dotyczących jego pochodzenia, historii i tradycyjnego otoczenia”⁵⁰. W art. 4 Konwencji UNESCO z 1970 r. wyraźnie utrzymuje się podejście oparte na nacjonalizmie kulturowym, ponieważ upoważnia państwa do definiowania dóbr kultury⁵¹. Po drugie, „dziedzictwo kulturowe można najlepiej zrozumieć w kontekście jego pochodzenia geograficznego”. To sformułowanie wydaje się uzasadniać stanowisko krajów rozwijających się, które poniosły wielkie straty w zakresie dziedzictwa kulturowego w epoce kolonialnej. Zapewnia się, że „dziedzictwo kulturowe przyczynia się do budowania wizerunku narodu. Kiedy ludzie czują, że dziedzictwo należy do nich, jest ono bezpośrednio związane z ich poczuciem zbiorowej tożsamości”⁵². Po trzecie, Konwencja UNESCO z 1970 r. zobowiązuje państwa do ochrony dziedzictwa kulturowego w swoich granicach, a zatem dostarcza uzasadnienia zachowania dóbr kultury⁵³.

ZAGADNIENIA PRAWNE

Przedmiotem zainteresowania tego artykułu pozostają dwa ważne aspekty, nieretroaktywne stosowanie traktatów międzynarodowych i kraje pochodzenia, co do których stanowiska prawne nie zostały jeszcze rozstrzygnięte. Na przykład, kwestia krajów pochodzenia może być rozumiana jako sytuacja, w której wiele państw rości sobie prawo do uznania za kraj pochodzenia i konkuruje ze sobą o zwrot tego samego dobra kultury. Ważne pytanie pojawia się w sytuacjach dotyczących roszczeń zgłaszanych przez więcej niż jedno państwo. Przykładowo, rządy Indii, Iranu, Pakistanu i Afganistanu (a także Talibowie) – wszystkie roszczą sobie prawo własności do Koh-i-noora. Innym wyzwaniem może być sytuacja, gdy skradzione obiekty kulturowe przekroczyły granice jednej jurysdykcji i przeszły do innej, i wiadomo, że te dobra były skradzione. Dodatkowa złożoność może pojawić się w międzynarodowym sporze dotyczącym dóbr kultury, gdy strony prywatne o różnych obywatelstwach mogą dochodzić roszczeń dotyczących tego samego dobra kulturowego. Międzynarodowy wymiar pojawia się w sprawie Autokefaliczny

⁵⁰ J. Zhang, *Moving Beyond Cultural Nationalism: Communities as Claimants to Cultural Heritage*, „California Law Review (blog)”, <https://www.californialawreview.org/moving-beyond-cultural-nationalism/> (dostęp: 12.05.2025).

⁵¹ „Państwa-strony niniejszej Konwencji uznają, że dla celów Konwencji dobra należące do następujących kategorii stanowią część dziedzictwa kulturowego każdego Państwa: (a) dobra kulturalne stworzone przez indywidualny lub zbiorowy talent obywateli danego Państwa oraz dobra kulturalne mające znaczenie dla danego Państwa, stworzone na terytorium tego Państwa przez obywateli państw obcych lub bezpaństwowców zamieszkających na tym terytorium; (b) dobra kulturalne znalezione na danym terenie narodowym; (c) dobra kulturalne nabyte przez misje archeologiczne, etnologiczne lub przyrodnicze, za zgodą właściwych organów kraju pochodzenia takich dóbr; (d) dobra kulturalne, które były przedmiotem swobodnie uzgodnionej wymiany; (e) dobra kulturalne otrzymane w formie darowizny lub legalnie nabyte za zgodą właściwych organów kraju pochodzenia tych dóbr”.

⁵² Ibidem.

⁵³ Konwencja UNESCO z 1970 r.

Grecko-Ortodoksyjny Kościół przeciwko Goldberg & Feldman Fine Arts Inc.⁵⁴ Jak analizuje Krista Roodt, tu handlarz dziełami sztuki kupił mozaiki Kanakaria pochodzące z Cypru w strefie wolnocłowej na lotnisku w Genewie w 1988 r., a sąd zasiadający w Indianie, po rozważeniu i ocenie przepisów prawa materialnego Szwajcarii i stanu Indiana, zastosował prawo stanu Indiana⁵⁵. Ogólnie przyjmuje się, że „międzynarodowe i Transnarodowe spory dotyczące dóbr kultury zwykle obejmują szeroki zakres stron, zarówno państwa jak i podmioty niepaństwowe, takie jak muzea, domy aukcyjne lub indywidualni dealerzy lub kolekcjonerzy”⁵⁶.

(III) NIERETROAKTYWNY CHARAKTER INSTRUMENTÓW PRAWNYCH

Powszechnie uznaje się, że międzynarodowe przepisy prawne nie mogą mieć wstecznego zastosowania. W art. 28 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów (VCLT) skodyfikowano ogólną zasadę, że traktaty międzynarodowe nie mają mocy wstecznej, aby zagwarantować prawną pewność. Zasada ta staje się przeszkodą w zwrocie dóbr kultury.

Chociaż wyżej wymienione instrumenty skupiają się na ochronie i poszanowaniu dóbr kultury oraz kryminalizacji obrotu nimi, i nie odnoszą się do zwrotu dóbr kultury zagrabionych w okresie kolonialnym, mają one zastosowanie perspektywne, zatem nie nakładają obowiązku zwrotu dóbr kultury zagrabionych w okresie kolonialnym krajom ich pochodzenia.

Konwencja haska z 1954 r. i jej dwa protokoły ustanawiają jednak również ważne zasady dotyczące zakazu grabieży wojennej i obowiązku restytucji w kontekście dóbr kultury⁵⁷. W tej części artykułu podkreślono mocne strony i ograniczenia Konwencji haskiej z 1954 r. oraz jej protokołów w odniesieniu do ich zastosowania do dóbr kultury zrabowanych w czasach kolonialnych⁵⁸. Jedną z ważnych innowacyjnych idei Konwencji haskiej z 1954 r. zobowiązuje strony walczące do przyznania wyższego poziomu ochrony specjalnej dobrom kultury, które są uznane za bardzo ważne⁵⁹. Aby dobra kultury kwalifikowały się i były uprawnione do ochrony specjalnej, muszą zostać spełnione trzy warunki. Po pierwsze, dobra kultury nie mogą być wykorzystywane do celów wojskowych; po drugie, muszą znajdować się w odpowiedniej odległości od celów wojskowych; a po trzecie, muszą być wpisane do Międzynarodowego rejestru dóbr kultury, objętych ochroną specjalną. Konwencja haska z 1954 r. zobowiązuje państwa do powstrzymania się od przemieszczania dóbr kultury. Ponadto, zakazuje i zapobiega wszelkim formom kradzieży, grabieży lub przywłaszczenia dóbr kultury przez państwa-strony⁶⁰. Pierwszy protokół

⁵⁴ Sprawa: *Autocephalous Greek-Orthodox Church v Goldberg & Feldman Fine Arts Inc.*, 717 F.Supp 1374 (SD Ind 1989) affirmed 917 F.2d 278 (US Court of Appeals 7 Circuit 1990) nr 89–2809 cert denied 112 S Ct 377 (1992).

⁵⁵ Zob. C. Roodt, *Restitution of Art and Cultural Objects and Its Limits*, „Comparative and International Law Journal of Southern Africa” 2013, t. 46, nr 3, s. 296.

⁵⁶ Zob. A.M. Tanzi, *The Means for the Settlement of International Cultural Property Disputes: An Introduction*, „Transnational Dispute Management” 2020, styczeń.

⁵⁷ Konwencja haska z 1954 r. oraz jej dwa protokoły.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Art. 8 i 9 Konwencji haskiej z 1954 r.

⁶⁰ Art. 4(3) Konwencji haskiej z 1954 r.

z 1954 r. poszerzył cele Konwencji haskiej z 1954 r., wprowadzając szczegółowe przepisy dotyczące nielegalnego wywozu, usuwania lub przenoszenia własności dóbr kultury z terytoriów okupowanych oraz ich zwrotu. W jej art. 1 wyraźnie zabrania się siłom okupacyjnym jakiegokolwiek wywozu dóbr kultury z terytoriów okupowanych, a w przypadku, gdyby taki wywóz miał miejsce, nakazuje ich restytucję⁶¹.

Obowiązki państwa w zakresie poszanowania dóbr kultury w ramach międzynarodowego prawa humanitarnego zostały dodatkowo wzmocnione w Drugim protokole z 1999 r. do Konwencji haskiej z 1954 r. Wymaga się w nim, by każda ze stron wskazała dobra kultury do wzmocnionej ochrony – dobra uważane za niezwykle ważne dla ludzkości. System wzmocnionej ochrony jest jednak stosunkowo słaby, ponieważ można powołać się na zrzeczenie się na podstawie nadrzędnej konieczności wojskowej, aby wykorzystać dobra kultury w działaniach wojskowych⁶². Co ważne, należy podkreślić, że Chiny proponowały usunąć tę słabość poprzez wprowadzenie przepisu zakazującego szkód ubocznych w dobrach kultury objętych wzmocnioną ochroną. Jednakże propozycja ta nie została uwzględniona w Drugim protokole⁶³. Drugi protokół wprowadził jednakże nowe istotne środki w celu wzmocnienia Konwencji z 1954 r. i jej Pierwszego protokołu. Obejmują one przyjęcie definicji „konieczności wojskowej” i wprowadzenie przepisów dotyczących odpowiedzialności karnej i jurysdykcji, które uznano za skuteczne środki w porównaniu z Konwencją haską z 1954 r. i jej Pierwszym protokołem. Drugi protokół z 1999 r. zawiera również przepisy wykonawcze zobowiązujące państwa członkowskie do przestrzegania Konwencji i jej protokołów⁶⁴. Ustanawia również przepisy dotyczące dodatkowych kar za poważne naruszenia i, co ważne, w celu wdrożenia protokołu, rekomenduje powołanie organu monitorującego, a mianowicie Międzyrządowego Komitetu ds. Ochrony Dóbr Kultury w razie Konfliktu Zbrojnego.

Zobowiązania przewidziane w Konwencji haskiej z 1954 r. nie były wyraźnie retroaktywne, ze względu na głęboko polityczny i budzący burzliwe sporny charakter kwestii usuwania lub grabieży i zwrotu dóbr kultury⁶⁵. Z chwilą przyjęcia Protokołu haskiego z 1954 r., szybko okazało się, że jego reżim rozczaruje kraje będące kiedyś koloniami w kwestii przywracania dóbr kultury. Rozwiązanie niektórych kontrowersji, szczególnie w sprawie ograniczonych zobowiązań i kontrowersyjnej retroaktywności Protokołu, było głównym punktem agendy dla pomyślnego przyjęcia Drugiego protokołu do Konwencji haskiej z 1954 r. W rzeczywistości, dwaj główni aktorzy państwowi, USA i Wielka Brytania, nie byli skłonni do podjęcia kwestii restytucji w ramach stosowania Konwencji haskiej z 1954 r.

⁶¹ Konwencja haska z 1954 r. i jej dwa protokoły.

⁶² Por. J.-M. Henckaerts, *New Rules for the Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, „ICRC Review of the Red Cross” 1999, t. 81, nr 835, s. 593–620.

⁶³ Ibidem. Por. J. Toman, *Cultural Property in War: Improvement in Protection. Commentary on the 1999 Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, World Heritage Series, Paris 2009, s. 295.

⁶⁴ Konwencja haska z 1954 r. i jej dwa protokoły.

⁶⁵ Pierwszy i drugi protokół Konwencji haskiej z 1954 r.

Konwencja UNESCO z 1970 r.⁶⁶ jest głównym instrumentem przywracania dóbr kultury na mocy prawa międzynarodowego; opatrzona została tytułem: „Środki zmierzające do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury”. Sednem Konwencji UNESCO z 1970 r. są zwrot i restytucja dóbr kultury, wyrażone w art. 7, który nakłada obowiązek zwrotu skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dóbr kultury w odniesieniu do przedmiotów „przywiezionych po wejściu w życie niniejszej Konwencji w obu zainteresowanych państwach” (art. 7 (b) (ii))⁶⁷. Jednym z ograniczeń tego przepisu jest zatem to, że stosuje się go do przedmiotów bezprawnie wywiezionych z państwa od 1972 r. W związku z tym, na przykład, nie dotyczy on przedmiotów zrabowanych w okresie Holocaustu. Analogicznie, nie ma zastosowania do dóbr kultury zrabowanych w epoce kolonialnej. Jednakże Konwencja z 1970 r. ma znaczenie dla podmiotów niepaństwowych, ponieważ będą one zobowiązane do wdrożenia kontroli nielegalnego wywozu.

Innym ograniczeniem Konwencji UNESCO z 1970 r. jest to, że każde państwo-strona ma określić w krajowych przepisach, które z obiektów kultury mają znaczenie narodowe i dlaczego ich wywóz jest zakazany. Jeszcze innym ograniczeniem jest to, że zakres obiektów objętych Konwencją UNESCO z 1970 r. jest wąski i nie obejmuje obiektów niezarejestrowanych, nielegalnie wykopanych lub nielegalnie wywożonych⁶⁸.

Przyjęcie Konwencji UNESCO z 1970 r. doprowadziło do znaczących zmian, przeprowadzonych zarówno w drodze reform krajowych, jak i poprzez reformy w instytucjach kulturalnych, w tym w Międzyrządowym Komitecie UNESCO ds. Promocji Restytucji Dóbr Kultury⁶⁹, a także odnowioną politykę Międzynarodowej Rady Muzeów (ICOM)⁷⁰. Ich polityka wyraźnie podkreśla potrzebę mediacji lub dwustronnych porozumień w celu rozwiązania problemu roszczeń dotyczących zwrotu.

Inny instrument międzynarodowy, Konwencja wiedeńska dotycząca sukcesji państw w odniesieniu do mienia państwowego, archiwów i długów z 1983 r.⁷¹, przyjęta po Konwencji UNESCO z 1970 r., również nie załatwił sprawy zwrotu dóbr kultury zrabowanych w epoce kolonialnej. Pominięcie to było wynikiem niechęci byłych mocarstw kolonialnych do zaakceptowania żądań zdekolonizowanych krajów domagających się zwrotu dóbr kultury jako ogniwa łączącego niepodległość z rozwojem kulturalnym. Angażując się w dyskusję, Komisja Prawa Międzynarodowego (ILC) zdecydowała, że nie ma sensu zajmować się restytucją dóbr kultury zrabowanych w czasach okupacji kolonialnej, ponieważ nie można ich zidentyfikować

⁶⁶ Konwencja UNESCO z 1970 r.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in case of Illicit Appropriation (ICPRCP) – UNESCO Digital Library, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389120> (dostęp: 2.06.2025).

⁷⁰ International Council of Museums – The Global Museum Network – International Council of Museums, <https://icom.museum/en/> (dostęp: 2.06.2025).

⁷¹ Konwencja wiedeńska z 1983 r.

jako dobra państwowe w dniu sukcesji państwowej⁷². W rzeczywistości, wiele obiektów kulturalnych i kolekcji na przestrzeni lat przeszło do wielu podmiotów niepaństwowych lub prywatnych muzeów. Zasady sukcesji państwowej nie mogły więc ewoluować, by mieć zastosowanie do zrabanego materialnego dziedzictwa kulturowego. W skrócie: celem Konwencji wiedeńskiej z 1983 r. nie było zajmowanie się obiektami kultury niestanowiącymi mienia państwowego. Oczywiście jest, że taka propozycja była sprzeczna z interesami nowych niepodległych państw. ILC zaproponowała, aby kompleksowe roszczenia postkolonialne stały się zadaniem dla specjalistycznego Komitetu UNESCO, jak przewidziano w Konwencji UNESCO z 1970 r.

Jednakże niektórzy naukowcy podzielają pogląd, że zrozumienie wyrażone w art. 15 stanowi realną i potencjalną opcję rozstrzygania roszczeń dotyczących restytucji lub repatriacji⁷³. W art. 15 § 1 lit. (e) i (f) Konwencji wiedeńskiej z 1983 r. mamy zapis, że: „ruchomości należące do terytorium, którego dotyczy sukcesja państwowa i które stało się mieniem państwowym poprzedniego państwa w okresie podległości powinno stać się mieniem państwa-sukcesora” oraz że: „ruchomości poprzedniego państwa (...) do stworzenia którego przyczyniło się terytorium podległe powinno zostać przekazane państwu-sukcesorowi w proporcji odpowiedniej do wkładu terytorium podległego”⁷⁴. W podstawie takiego rozumienia tkwi powoływanie się na samostanowienie w odniesieniu do kultury. Twierdzi się, że ta zasada, prawa do samostanowienia w kulturze, może ostatecznie przyczynić się do zwiększenia zobowiązania do przywrócenia dziedzictwa kulturowego w celu zachowania tożsamości narodowej i tradycji. Ponadto, zgodnie z art. 28 (4), „poprzednie państwo powinno współpracować z państwem-sukcesorem w dziedzinie odzyskania wszelkich archiwów pochodzących z podległego terytorium pochodzenia, którego dotyczy sukcesja, które zostały rozproszone w okresie zależności”⁷⁵. Należy jednak zauważyć, że Konwencja nie weszła jeszcze w życie, ponieważ do tej pory ratyfikowało ją jedynie siedem państw⁷⁶.

Byłoby niedopatrzeniem nie naświetlić sporu o sukcesję Koh-i-noora. Indie twierdzą, że diament został wydobyty w kopalniach w centralnych lub południowo-wschodnich Indiach na długo przed przybyciem Aleksandra Wielkiego. Przez stulecia był on klejnotem w królewskich insygniach różnych monarchii indyjskich, mongolskich, perskich i afgańskich. W wyniku wojny z Brytyjską Kompanią Wschodnią, imperium Sikhów zostało pokonane i stało się częścią Brytyjskich Indii. W 1849 r. ostatni maharadża, jedenastoletni Duleep Bahadur, przekazał Koh-i-noora królowej Anglii, co sprawiło, że Wielka Brytania twierdzi, iż był to podarunek dla królowej Wiktorii. Dlatego też brytyjska administracja uważa, że

⁷² Ibidem.

⁷³ A. Caligiuri, *The Irreparability of Colonialism Legal Aspects Concerning the Restitution of Cultural Property Removed during Colonial Occupation*, „Question of International Law blog” 2024 (31 stycznia), <https://www.qil-qdi.org/legal-aspects-concerning-the-restitution-of-cultural-property-removed-during-colonial-occupation/> (dostęp: 13.05.2025).

⁷⁴ Konwencja wiedeńska z 1983 r.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Por. A. Caligiuri, *The Irreparability...*, op. cit.

to zwykły łup wojenny. Jednakże Indie utrzymują, że młody maharadża (wówczas nieletni) został wysłany do Londynu, aby osobiście wręczyć diament królowej Wiktorii; dalej Indie twierdzą, że osobista wizyta Duleepa Bahadura miała być raczej hołdem oddanym królowej, a nie dobrowolnym podarunkiem. W 1947 r. nastąpił podział terytorium brytyjskiej kolonii na Indie i Pakistan. Po podziale terytorialnym Pendżabu, Pakistan również zgłosił roszczenia do Koh-i-noora. Ponadto, Wielka Brytania celowo nie zapewniła rozwiązania w sprawie przydziału dóbr kultury w sukcesji państwowej tym nowym niepodległym państwom w ramach instrumentu przekazania uprawnień. Jak przedstawiono wyżej, ILC nie zapewniła rozwiązania kwestii przydziału spornych dóbr kultury w sukcesji państwowej w ramach Konwencji wiedeńskiej o sukcesji państwowej. Podsumowując, zarówno Indie, jak i Pakistan, a także Zjednoczone Królestwo zgłaszają roszczenia w sprawie Koh-i-noora. Roszczenia Pakistanu są oparte na znaczeniu Koh-i-noora jako symbolu siły, władzy, kultury i spuścizny tego państwa. Rząd brytyjski kategorycznie odmawia zwrotu Koh-i-noora z dwóch powodów proceduralnych. Po pierwsze, Pakistan nie był jedynym państwem, które domagało się jego zwrotu. Po drugie, formalnie diament został sprezentowany królowej brytyjskiej i został przyjęty jako trofeum wojenne. Wielka Brytania ujawniła, że „w latach 1997–2002 kilku innych wnioskodawców domagało się zwrotu diamentu”. Jak podaje A. Jakubowski, „byli to przedstawiciele Indii, Pakistanu i Afganistanu (...), osoba fizyczna, pan Beant Singh Sandhanwalia, ostatni uznany spadkobierca zmarłego maharadży Duleepa Singha, oraz przedstawiciele świątyni Jagannath w Puri w Indiach, której klejnot został rzekomo przekazany przed oddaniem go Brytyjczykom”⁷⁷. W odpowiedzi rząd brytyjski podtrzymał swoje stanowisko, że wielość konkurujących roszczeń uniemożliwiałaby ustalenie prawa własności co do klejnotu. Ponadto, rząd brytyjski oświadczył, że klejnoty koronne, w tym Koh-i-noor, są częścią brytyjskiego dziedzictwa narodowego i są własnością królowej jako suwerena. Stanowisko to zostało niedawno potwierdzone przez brytyjskiego premiera Davida Camerona”⁷⁸.

Podobnie, w Konwencji UNIDROIT z 1995 r.⁷⁹ zawarto postanowienia w sprawie restytucji dóbr kultury wraz z przepisami dotyczącymi kradzieży i nielegalnego wywozu, ale nie omówiono wprost sprawy wniosków o zwrot wywłaszczzeń kolonialnych. Ponadto, konwencja ta również nie ma mocy wstecznej. Jednakże niektóre postanowienia Konwencji UNIDROIT z 1995 r. można interpretować jako odnoszące się do dyskusji na temat wniosków o repatriację dóbr kultury nielegalnie wywiezionych z terytorium byłych kolonii. Na przykład, art. 10 (3) stanowi, że brak postanowienia o niedziałaniu wstecz nie „legitymizuje żadnej nielegalnej transakcji dokonanej przed wejściem Konwencji w życie (...), ani nie ogranicza prawa państwa lub osoby co do możliwości wnoszenia roszczeń dotyczących środków naprawczych dostępnych poza ramami tej konwencji”⁸⁰. Dodatkowo, zgodnie z art. 5 (3):

⁷⁷ A. Jakubowski, *State Succession in Cultural Property*, Oxford 2015, s. 92–93.

⁷⁸ Por. ibidem; zob. również *Koh-i-Noor Diamond “Staying Put” in UK Says Cameron*, BBC News, <http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-10802469> (dostęp: 4.12.2024).

⁷⁹ Konwencja UNIDROIT z 1995 r.

⁸⁰ Ibidem.

sąd lub inny właściwy organ państwa wezwanego nakazuje zwrot nielegalnie wywiezionego dobra kultury, jeżeli państwo wnioskujące ustali, że usunięcie dobra kultury z jego terytorium znacząco narusza jeden lub więcej następujących interesów: (a) fizyczne zachowanie obiektu lub jego kontekstu; (b) integralność obiektu złożonego; (c) zachowanie informacji, na przykład o charakterze naukowym lub historycznym; (d) tradycyjne lub rytualne wykorzystanie przedmiotu przez społeczność plemienną lub tubylczą; lub wykaze, że przedmiot ma istotne znaczenie kulturowe dla państwa wnioskującego⁸¹.

Konwencja UNESCO z 2003 r.⁸² zawiera postanowienia mające na celu uwzględnienie specjalnych potrzeb społeczności, by pełnić aktywną rolę w zachowaniu i ochronie niematerialnego dziedzictwa kultury, a zatem zobowiązała państwa-strony do zapewnienia udziału tych społeczności w takich działaniach. Konwencja z 2003 r. wprowadziła poszerzoną perspektywę dziedzictwa kulturowego i uwzględniła niematerialne aspekty dóbr kultury, które są istotne dla tożsamości społeczności. W art. 11 Konwencji wzywa się każde państwo-stronę do „zapewnienia ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego znajdującego się na jego terytorium” poprzez angażowanie społeczności grup w proces identyfikacji, definiowania i utrzymywania tego dziedzictwa⁸³. Niedawno, w 2024 r., rozważając przystąpienie do Konwencji UNESCO, Zjednoczone Królestwo zauważyło, że jej ratyfikacja „ma potencjał by stać się przełomem dla muzeów i galerii, a także społeczności, którym służą”⁸⁴.

Jeśli chodzi o kryminalizację bezprawnego obrotu dobrami kultury, Konwencja z Nikozji w dużej mierze wywodzi się z Konwencji ONZ w sprawie międzynarodowej przestępczości zorganizowanej z 2000 r., której celem jest zapobieganie i zwalczanie takich przestępstw w szerokich ramach walki z międzynarodowym terroryzmem i przestępczością zorganizowaną. W ciągu ostatniej dekady uświadomiono sobie nagle i wyraźnie, że zorganizowane grupy przestępcze są często ściśle powiązane z handlem i niszczeniem obiektów kultury czy to w celu pozyskania finansowania, czy to dla wsparcia swych celów politycznych. Trwające konflikty geopolityczne na Bliskim Wschodzie sprawiły, że problem ten wysunął się na pierwszy plan; masowe nielegalne wykopaliska miały miejsce w takich krajach jak Irak, Afganistan, Mali i Syria. Działania te doprowadziły do gwałtownego wzrostu przepływu dóbr kultury pochodzących z terytoriów ogarniętych konfliktami. Konwencja z Nikozji ma na celu wypełnienie luki w istniejącym globalnym systemie ochrony poprzez kryminalizację nielegalnego pozyskiwania i handlu dziedzictwem kulturowym (art. 3–11)⁸⁵.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Konwencja UNESCO z 2003 r.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Zob. J. O’Sullivan, *Intangible Cultural Heritage Could be a Gamechanger for Museums*, „Museums Journal” 2024, 1 lutego, <https://www.museumsassociation.org/museums-journal/opinion/2024/02/intangible-cultural-heritage-could-be-a-gamechanger-for-museums/> (dostęp: 13.05.2025).

⁸⁵ Por. E. Gartstein, *Revisiting the 2017 Nicosia Convention*, „Center for Art Law” 2024, 6 listopada, <https://itsartlaw.org/art-law/revisiting-the-2017-nicosia-convention/> (dostęp: 13.05.2025).

Należy wspomnieć, że chociaż rozdział IV Drugiego protokołu z 1999 r. do Konwencji haskiej z 1954 r.⁸⁶ zawiera przepisy kryminalizujące konkretne czyny przeciwko dobrom kultury popełnione umyślnie, to zaletą Konwencji z Nikozji jest to, że przewiduje ona szczegółowe środki mające ograniczyć przestępstwa przeciwko dobrom kultury.

OSIĄGNIĘCIA I POSTĘP W ZAKRESIE WNIOSKÓW O ZOBOWIĄZANIE DO ZWROTU

Trwają prace nad kilkoma rozwiązaniami mającymi przezwyciężyć problem retroaktywności. Równolegle z rozwojem norm zakazujących nielegalnego handlu dobrami kultury poprzez wielostronne traktaty w reżimie UNESCO, okres postkolonialny był świadkiem znacznego wzrostu ich obecności instytucjonalnej. Wzrost

liczby dwustronnych porozumień stał się ostatnio powszechnym trendem. Inne rozwiązania obejmują mediacje, przyjęcie kodeksów etycznych w muzeach, wewnętrzne zasady dotyczące zwrotu dóbr kultury, dwustronne porozumienia między państwami jak również instytucjami kulturalnymi, a także nowe wytyczne dotyczące zbiorów kolonialnych (w państwach takich jak Niemcy, Holandia i Belgia), zmodyfikowane przepisy dotyczące zwrotu (jak we Francji i Belgii) oraz inicjatywy dotyczące współpracy muzeów⁸⁷.

Rozwiązania te są administrowane i nadzorowane przez Międzyrządowy Komitet ds. Promocji Zwrotu Dóbr Kultury do Krajów Pochodzenia lub ich Restytucji w przypadku Bezprawnego Przywłaszczenia (ICPRCP).

A. ICPRCP

W celu ograniczenia braku retroaktywności, w 1978 r. na Konferencji generalnej UNESCO powołano ICPRCP (lub Komitet) jako stały organ międzyrządowy (Indie są członkiem tego organu na okres 2022–2026)⁸⁸. Komitet ma zarządzać i zapewniać międzynarodową platformę pomocy w rozstrzyganiu sporów dotyczących restytucji dóbr kultury między państwami członkowskimi UNESCO, szczególnie w przypadkach, gdy wykraczają one poza zakres Konwencji z 1970 r., czyli są uzależnione od negocjacji między zainteresowanymi państwami⁸⁹.

Komitet utworzył również Międzynarodowy Fundusz, który ma być finansowany z dobrowolnych składek państw i instytucji prywatnych⁹⁰. Fundusz ma na

⁸⁶ Konwencja haska z 1954 r. i jej dwa protokoły.

⁸⁷ German Museums Association, *Guidelines for German Museums. Care of Collections from Colonial Contexts*, wyd. 3, Berlin 2021, <https://www.museumsbund.de/publikationen/guidelines-on-dealing-with-collections-from-colonial-contexts-2/> (dostęp: 20.12.2024).

⁸⁸ Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in Case of Illicit Appropriation (ICPRCP) – UNESCO Digital Library, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389120> (dostęp: 4.06.2025).

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem.

celu finansowanie projektów szkoleniowych i edukacyjnych⁹¹. Niedawno na Konferencji Generalnej UNESCO zatwierdzono wykorzystanie Funduszu na pokrycie części kosztów prawnych oraz rekompensaty dla osób zaangażowanych w sprawy sądowe⁹². Mechanizm ten jest podobny do Funduszu Powierniczego ONZ utworzonego w 1989 r. w celu pomocy państwom w rozstrzyganiu sporów za pośrednictwem MTS poprzez zmniejszanie obciążeń finansowych związanych z postępowaniami sądowymi⁹³.

Jak wyjaśnia się w jego Statucie, Komitet nie ucieleśnia formalnej funkcji, jaką pełni Trybunał rozstrzygający spory, wydając wiążące orzeczenia⁹⁴. Komitet działa raczej jako struktura i mechanizm ułatwiający międzyrządowe negocjacje w sprawie wniosków o restytucję dóbr kultury. W tym charakterze Komitet jest organem doradczym⁹⁵. Mandat Komitetu obejmuje jedynie rozpatrywanie spraw dotyczących dóbr kultury o fundamentalnym znaczeniu z punktu widzenia wartości duchowych i dziedzictwa kulturowego mieszkańców państwa członkowskiego lub członka stowarzyszonego UNESCO, które zostały utracone w wyniku kolonialnej lub zagranicznej okupacji lub w wyniku nielegalnego przywłaszczenia⁹⁶.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Zgodnie z art. 4 Statutu, „Komitet odpowiada za:

1. poszukiwanie sposobów i środków ułatwiających dwustronne negocjacje w sprawie restytucji lub zwrotu dóbr kultury do krajów ich pochodzenia, gdy są one podejmowane zgodnie z warunkami określonymi w art. 9. W związku z tym Komitet może również składać propozycje w celu mediacji lub pojednania zainteresowanym państwom członkowskim, przy czym rozumie się, że mediacja oznacza interwencję strony zewnętrznej w celu zbliżenia zainteresowanych stron sporu i pomocy im w osiągnięciu rozwiązania, podczas gdy w ramach pojednania, zainteresowane strony zgadzają się przedstawić swój spór ustanowionemu organowi w celu zbadania i podjęcia wysiłków zmierzających do osiągnięcia porozumienia, pod warunkiem, że wszelkie dodatkowe niezbędne finansowanie będzie pochodzić ze środków pozabudżetowych. W celu wykonywania funkcji mediacyjnych i pojednawczych, Komitet może ustanowić zasady postępowania. Wynik procesu mediacyjnego i pojednawczego nie jest wiążący dla zainteresowanych państw członkowskich, zatem jeśli nie doprowadzi do rozwiązania problemu, pozostanie przed Komitetem jak każda inna nierozwiązana kwestia, która została do niego skierowana;
2. promowanie współpracy wielostronnej i dwustronnej w celu restytucji i zwrotu dóbr kultury do krajów ich pochodzenia;
3. wspieranie niezbędnych badań i studiów mających na celu utworzenie spójnych programów tworzenia reprezentatywnych zbiorów w krajach, których dziedzictwo kulturowe uległo rozprowienieniu;
4. wspieranie publicznej kampanii informacyjnej na temat rzeczywistego charakteru, skali i zakresu problemu restytucji lub zwrotu dóbr kultury do krajów ich pochodzenia;
5. kierowanie planowaniem i wdrażaniem programów działań UNESCO w zakresie restytucji lub zwrotu dóbr kultury do krajów ich pochodzenia;
6. zachęcanie do zakładania lub wzmacniania muzeów lub innych instytucji zajmujących się konserwacją dóbr kultury oraz szkoleniem niezbędnego personelu naukowego i technicznego;
7. promowanie wymiany dóbr kultury zgodnie z „Zaleceniem w sprawie międzynarodowej wymiany dóbr kultury”;
8. składanie Konferencji Generalnej UNESCO sprawozdań ze swojej działalności na każdej z jej sesji zwyczajnych”.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem.

Jednakże, w ciągu ostatnich czterdziestu lat prace Komitetu wykazały jego ograniczenia i mogą wskazywać na jego nieskuteczność, prawdopodobnie ze względu na dobrowolny charakter jego procedur, pozwalający stronom sporu na wolny wybór w każdym indywidualnym przypadku. Niemniej w celu uregulowania zwrotu dóbr kultury Komitet przyjął w 1989 r. Międzynarodowy Kodeks Etyki (Kodeks) i Odpowiednie zasady postępowania⁹⁷. Dokumenty te uzupełniają Deklarację Etyki Kolekcjonowania ICOM z 1970 r.⁹⁸ oraz Międzynarodowy Kodeks Etyki Zawodowej ICOM z 1986 r. (znowelizowany w 2004 r.)⁹⁹, które razem przyczyniły się do stosowania zasady poszanowania interesów innych osób w muzeach i wśród handlarzy dziełami sztuki¹⁰⁰. Kodeks spotkał się z szerokim uznaniem i został wdrożony przez organizacje zajmujące się handlem dziełami sztuki i antykami w wielu krajach.

ICOM opowiadał się za utworzeniem takiego funduszu, który miałby służyć jako narzędzie operacyjne Komitetu¹⁰¹. Fundusz, którego utworzenie musiałoby zostać zatwierdzone przez odpowiednie organy UNESCO, mógłby wspierać działalność Komitetu, umożliwiając mu finansowanie: (a) badań mających na celu kompletowanie zbiorów; (b) inicjatyw współpracy technicznej, w tym pomocy eksperckiej, grantów i sprzętu; (c) kampanii informacyjnych; oraz (d) w pewnych okolicznościach, operacji zwrotu lub restytucji, takich jak pokrycie kosztów transportu i ubezpieczenia¹⁰².

W 2010 r. UNESCO przyjęło Regulamin postępowania mediacyjnego i pojednawczego, który należy stosować przed Komitetem zgodnie z art. 4 (1) Statutu Międzyrządowego Komitetu ds. Zwrotu Dóbr Kultury do Krajów ich Pochodzenia lub ich Restytucji w przypadku Bezprawnego Przywłaszczenia¹⁰³.

Wcześniej, w 2008 r., Stowarzyszenie Dyrektorów Muzeów Sztuki (AAMD) opracowało kompleksową politykę dotyczącą zabytków o nieustalonym pochodzeniu na podstawie Konwencji UNESCO z 1970 r. Wydało ono nowe wytyczne, nakładające obowiązek uznania zakupu zabytków o niepotwierdzonym pochodzeniu za udział w nielegalnym handlu. AAMD określiło również rok 1970 jako datę graniczną, co oznacza, że jej instytucje członkowskie są zobowiązane do zakupu wyłącznie takich zabytków, co do których można wykazać, że zostały legalnie eksportowane po 1970 r. lub były wywiezione z kraju ich pochodzenia przed tym rokiem. W związku z tym, członkowie-muzealnicy są obecnie zobligowani do zweryfikowania historii własności potencjalnych nabytków sprzed 1970 r. i zapewnienia, by ich polityka

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Por. <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/code-of-ethics/> (dostęp: 3.06.2025).

⁹⁹ *ICOM Code of Ethics for Museums*, <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOM-code-En-web.pdf> (dostęp: 2.06.2025).

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem; zob. również F. Shyllon, *The Recovery of Cultural Objects by African States through the UNESCO and Unidroit Conventions and the Role of Arbitration*, „Uniform Law Review” 2000, t. 5, nr 2, kwiecień, s. 219–240.

¹⁰³ Mediation and conciliation procedures provided for within the framework of the Committee, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378896#:~:text=In%20order%20to%20exercise%20these%20mediation%20and%20conciliation,agree%20to%20amend%20them%20before%20the%20procedure.2%204> (dostęp: 1.06.2025).

zakupowa oraz informacje dotyczące nowych nabytków były publicznie dostępne¹⁰⁴. Instytucje takie jak British Museum, Metropolitan Museum of Art oraz Paul Getty Museum w Los Angeles również ustanowiły rok 1970 jako datę graniczną w swoich praktykach zakupowych¹⁰⁵.

Od 2008 r. Stowarzyszenie Amerykańskich Muzeów (AAM) kładzie nacisk na zakaz nabywania zabytków będących przedmiotem sporu i wymaga również od swoich członków skrupulatnego badania pochodzenia przed dokonaniem zakupu¹⁰⁶. W 2007 r. Międzynarodowa Rada Muzeów (ICOM) podjęła pilną inicjatywę i opracowała procedurę mediacji, aby zachęcić muzea do unikania procesów sądowych w sprawie obiektów kultury, które często przedłużały rozwiązanie sporów. ICOM przyjęło również i wdrożyło Kodeks Etyki oparty na zasadach Konwencji UNESCO z 1970 r.¹⁰⁷

Studium przypadku dotyczące British Museum daje przydatny przegląd wyzwań i luk prawnych w reakcji na wnioski o repatriację. British Museum, założone w 1753 r., posiada niezwykłą kolekcję ponad ośmiu milionów artefaktów i jest uważane za jedno z najstarszych zbiorów muzealnych na świecie. Muzeum spotkało się z ostrą krytyką za stanowczą odmowę zwrotu Grecji marmurów Partenonu/Elgina w sytuacji, gdy roszczenia Grecji uzyskały poparcie zarówno Chin, jak i Unii Europejskiej¹⁰⁸. Muzeum działa jako korporacja statutowa zarządzana przez Radę Powierniczą¹⁰⁹. Skoro Radzie Powierniczej powierzono prawo własności do kolekcji muzeum, jest ona zobowiązana służyć społeczeństwu w sposób określony ustawowo¹¹⁰. Rada Powiernicza „nie ma nadzwyczajnych praw, z których może korzystać, jedynie obowiązki wobec beneficjentów, czyli społeczeństwa”¹¹¹. Rada Powiernicza Muzeum składa się z dwudziestu pięciu członków, przy czym jeden powiernik jest mianowany przez Koronę, piętnastu przez Premiera, czterech przez Sekretarza Stanu,

¹⁰⁴ *New Report on Acquisition of Archaeological Materials and Ancient Art Issued by Association of Art Museum Directors*, <https://cms.aamd.org/sites/default/files/document/2008ReportAndRelease.pdf> (dostęp: 1.06.2025).

¹⁰⁵ Por. <https://museumsandheritage.com/advisor/posts/museums-association-launches-guidance-address-legacy-british-colonialism> (dostęp: 2.06.2025).

¹⁰⁶ *Acquisition Guidelines*, <https://www.smithsonianmag.com/history/acquisition-guidelines-107940667/> (dostęp: 3.06.2025).

¹⁰⁷ Międzynarodowa Rada Muzeów (ICOM), założona w 1946 r., jest jedyną światową organizacją zrzeszającą muzea i muzealników, której celem jest ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego. ICOM liczy 30 000 członków w 137 krajach i ułatwia zachowanie i konserwację dóbr kultury w różnych sytuacjach na przestrzeni lat. Ponadto, ICOM ściśle współpracuje z UNESCO i utrzymuje stosunki partnerskie z Radą Gospodarczą i Społeczną ONZ, Światową Organizacją Własności Intelektualnej oraz Interpolem i Światową Organizacją Celną (WCO). Por. <https://icomuseum.com/en/about-us/missions-and-objectives/index.html> (dostęp: 6.06.2025).

¹⁰⁸ British Museum określa te rzeźby mianem marmurów Partenonu, chociaż na świecie nadal często używa się nazwy marmury Elgina. Zob. R. Wilde, *The Elgin Marbles / Parthenon Sculptures*, „ThoughtCo.” 2019, 4 kwietnia, <https://www.thoughtco.com/the-elgin-marbles-parthenon-sculptures-1221618> (dostęp: 20.05.2025).

¹⁰⁹ *British Museum Act 1963*, <https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/British-Museum-Act-1963.pdf> (dostęp: 20.05.2025).

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Pantazatos, *The Ethics of Trusteeship and the Biography of Objects*, „Royal Institute of Philosophy Supplement” 2016, t. 79, s. 179–197.

a pięciu mianują sami powiernicy¹¹². Ustawa o British Museum z 1963 r. stanowi, że powiernicy mają obowiązek powierniczy zachowania kolekcji muzeum i dysponowania obiektami wyłącznie w bardzo ograniczonym zakresie i wyjątkowych okolicznościach¹¹³. W związku z tym, Rada Powiernicza British Museum ponosi prawną i etyczną odpowiedzialność za zarządzanie obiektami kolekcji i generalnie nie może zwracać żadnych przedmiotów z kolekcji. Jednakże Ustawa o Holocauście (zwrot obiektów kultury) z 2009 r. wprowadziła wyjątek prawny pozwalający muzeum brytyjskim na repatriację atreftów zrabowanych w okresie nazistowskim i nie stanowi naruszenia ustawy o British Museum z 1963 r.¹¹⁴ Ustawodawstwo to otworzyło drogę do repatriacji dzieł sztuki w związku z holocaustem.

Chociaż Kodeks Etyki ICOM określa wspólne standardy międzynarodowe¹¹⁵, muzea narodowe i instytucje kultury w takich krajach jak Niemcy¹¹⁶, Belgia¹¹⁷ i Zjednoczone Królestwo¹¹⁸, często ustanawiają własne wewnętrzne ramy polityki postępowania z artefaktami pozyskanymi w okresie kolonialnym.

DOBROWOLNE ZWROTY

Rozwój przepisów dotyczących wniosków o zwrot pozwolił państwom na opracowanie opcji dobrowolnych zwrotów. Może to być niezależna decyzja indywidualnej instytucji kulturalnej lub muzeum, które posiada jeden lub więcej obiektów kultury wywiezionych w okresie kolonialnym. Na przykład, Muzeum Archeologii i Antropologii Uniwersytetu Cambridge zaproponowało w grudniu 2022 r. zwrot do Nigerii ponad 100 wyrobów z brązu zabranych z Królestwa Beninu przez wojska brytyjskie podczas ekspedycji do miasta Benin w 1897 r.¹¹⁹ Jednakże te dobrowolne zwroty również okazały się nieskuteczne, ze względu na brak jasnych ram prawnych i uzależnienia od dobrej woli Zjednoczonego Królestwa. Dla przykładu,

¹¹² British Museum Act 1963.

¹¹³ Ibidem; zob. również H.R. Godwin, *Legal Complications...*, op. cit., s. 147–148.

¹¹⁴ Por. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2009/16/contents> (dostęp: 6.06.2025).

¹¹⁵ „ICOM Code of Ethics for Museums”, przyjęty w 1986 r. i znowelizowany w 2004 r., <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/code-of-ethics/> (dostęp: 23.12.2024).

¹¹⁶ Zob. Stowarzyszenie Niemieckich Muzeów, *Guidelines on Dealing with Collections from Colonial Contexts*, Berlin, 2018, <https://www.museumsbund.de/wp-content/uploads/2019/10/dmb-guidelines-colonial-context.pdf> (dostęp: 20.05.2025). „Tekst ten nakreśla kilka podstawowych zaleceń: (a) nie każda dyskusja wyglądająca jak żądanie restytucji musi zakończyć się restytucją; (b) muzea powinny rozważyć alternatywy dotyczące restytucji fizycznego obiektu; (c) jeżeli istnieje wyraźne prawo nakazujące restytucję, obiekt musi zostać zwrócony a muzeum lub właściwy organ nie powinien wysuwać argumentu opartego na przedawnieniu lub upływie terminu; (d) wszystkie roszczenia pochodzące z czasów kolonialnych ulegają przedawnieniu”. Zob. A. Caligiuri, *The Irreparability...*, op. cit.

¹¹⁷ *Restitution Belgium, Ethical Principles for the Management and Restitution of Colonial Collections in Belgium*, czerwiec 2021 r., <https://restitutionbelgium.be/en/foreword> (dostęp: 11.11.2024).

¹¹⁸ Arts Council England, *Restitution and Repatriation: A Practical Guide for Museums in England*, 2023, <https://www.artscouncil.org.uk/media/21957/download?attachment> (dostęp: 6.06.2025).

¹¹⁹ *Cambridge University to return Benin Bronzes to Nigeria*, BBC News, 14 grudnia 2022, <https://www.bbc.com/news/uk-england-cambridgeshire-63973271> (dostęp: 10.12.2024).

w powyższej sprawie w maju 2023 r. Muzeum Uniwersytetu Cambridge odroczyło zwrot, podając jako powód wydany w dniu 28 marca 2023 r. dekret prezydenta Nigerii mianujący tradycyjnego władcę Nigerii właścicielem i kustoszem wszystkich artefaktów podlegających zwrotowi¹²⁰. Odmowa Zjednoczonego Królestwa spowodowała wiele wątpliwości, dotyczących przede wszystkim prawa do swobodnego dysponowania dziedzictwem kultury przez państwo, które odzyskało skradzione dobra kultury.

Inna nowa praktyka dotyczy tymczasowego zwrotu dóbr kultury w ramach długoterminowych umów wypożyczeniowych. Ustalenia takie pozwalają krajowi pochodzenia odzyskać prawo własności, a krajowi posiadającemu – kontynuować ekspozycję dóbr kultury w swoich muzeach przez określony okres. Na przykład, w 2002 r. umowa między Francją a Nigerią w sprawie statuetek Nok i Sokoto uznała prawo własności Nigerii do statuetek w zamian za odnawialną 25-letnią umowę wypożyczeniową dla Quai Branly Museum we Francji¹²¹.

Instytucje kulturalne współpracują z muzeami na rzecz tymczasowej wymiany dzieł sztuki, prowadzenia wspólnych programów badawczych, organizowania wspólnych wystaw lub organizacji wspólnych projektów renowacji. W 2010 r. rząd Republiki Peru oraz Uniwersytet Yale przyjęły Protokół Ustaleń, zgodnie z którym Uniwersytet Yale ma zwrócić Peru wszystkie artefakty wywiezione z terenu Machu Picchu w latach 1912–1916 po zakończeniu ich inwentaryzacji¹²². Podobny charakter ma drugi Protokół Ustaleń z 2011 r. między Uniwersytetem Yale a Universidad Nacional de San Antonio Abad del Cusco, w którym obie instytucje zobowiązują się „współpracować i wspólnie rozwijać międzynarodową placówkę, a także projektować powiązane programy, które będą służyć jako baza do ekspozycji, konserwacji i badań kolekcji Machu Picchu, a także do wymiany studentów, naukowców i stypendistów związanych z Machu Picchu i kulturą Inków”¹²³.

¹²⁰ Por. M. Dzirutwe, *Return of Benin Bronzes Delayed after Nigerian President's Decree*, Reuters 10 maja 2023, <https://www.reuters.com/world/africa/return-benin-bronzes-delayed-after-nigerian-presidents-decree-2023-05-10/> (dostęp: 11.12.2024).

¹²¹ Zob. komunikat prasowy z 5 marca 2002 r. „ICOM Red List: Nigeria's Ownership of Nok and Sokoto Objects recognised” CIMCIM Bulletin Nr 48 (Marzec 2002) 1–2; https://cimcim.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/7/2019/01/Bulletin_48_March2002.pdf (dostęp: 24.11.2024); „Une convention entre la France et le Nigéria à propos des œuvres Nok et Sokoto du futur musée du quai Branly”, 13 lutego 2002, <http://www2.culture.gouv.fr/culture/actualites/communiqu/tasca2002/nok.htm> (dostęp: 21.11.2024). Jednakże porozumienie między Francją a Nigerią dotyczące figur Nok i Sokoto było formalnie oparte na art. 7 Konwencji UNESCO z 1970 r. Por. A. Caligiuri, *The Irreparability...*, op. cit., s. 60.

¹²² A. Chechi, L. Aufseesser, M.-A. Renold, *Case Machu Picchu Collection – Peru and Yale University*, „Platform ArThemis”, Art-Law Centre, University of Geneva, <https://plone.unige.ch/art-adr/cases-affaires/machu-picchu-collection-2013-peru-and-yale-university/case-note-2013-machu-picchu-collection-2013-peru-and-yale-university> (dostęp: 21.11.2024).

¹²³ Zob. „Memorandum of Understanding between Universidad Nacional de San Antonio Abad del Cusco and Yale University Regarding the UNSAAC-Yale University International Center for the Study of Machu Picchu and the Inca Culture”, 11 lutego 2011, https://plone.unige.ch/art-adr/cases-affaires/machu-picchu-collection-2013-peru-and-yale-university/memorandum-of-understanding-between-the-government-of-peru-and-yale-university-11-february-2011/at_download/file (dostęp: 21.11.2024).

W ostatnich latach digitalizacja oraz tworzenie replik stały się sposobem na pokonanie praktycznych trudności związanych z transferem obiektów kultury, które są przedmiotem roszczeń. Tego typu umowy umożliwiają krajowi pochodzenia przechowywanie cyfrowej kopii dóbr kultury, ale także eksponowanie replik w swoich instytucjach kulturalnych, w szczególności tam, gdzie transfer oryginałów z kraju, w którym są przechowywane, byłby niepraktyczny lub niewykonalny. W 1984 r. podjęto wysiłki na rzecz formalnego porozumienia pod auspicjami ICPRCP. Dzięki tej pomocy, między rządem Jordanii a Muzeum Sztuki w Cincinnati (USA) osiągnięto porozumienie, na mocy którego obie strony zobowiązały się do wymiany plastikowych odlewów części piaskowcowego tunelu Tyche z Zodiakiem, które każda ze stron posiada¹²⁴. W dłuższej perspektywie jest nadzieja, że te propozycje i umowy dotyczące digitalizacji, jeśli zostaną zrealizowane w dobrej wierze, mogą ustanowić model skutecznych roszczeń zwrotu.

STRATEGIE PRAW CZŁOWIEKA NA RZECZ OCHRONY DÓBR KULTURY

Pojawiające się globalne strategie, uwzględniające prawa człowieka w kontekście dóbr kultury, są dużym krokiem naprzód. Podejście takie może zapewnić dodatkowe ścieżki i narzędzia prawne dla roszczeń o zwrot skradzionego mienia kolonialnego w ramach wielostronnego reżimu praw człowieka. Powoływanie się na zasady praw człowieka w celu restytucji takiej własności miało miejsce w ostatnich działaniach i obradach Rady Praw Człowieka. W 2009 r. Rada Praw Człowieka w swojej rezolucji 10/23 „ustanowiła mandat niezależnego eksperta w dziedzinie praw kulturalnych”¹²⁵ i mianowała panią Faridę Shaheed na to stanowisko w celu poprawy ochrony praw kulturalnych. Specjalny Sprawozdawca, w serii dziesięciu raportów tematycznych, omówił treść art. 15 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (ICESCR)¹²⁶ i został zobowiązany do kordynacji działań z organizacjami międzyrządowymi i pozarządowymi, innymi procedurami specjalnymi, Komitetem Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, Organizacją Narodów Zjednoczonych ds. Edukacji, Nauki i Kultury oraz odpowiednimi podmiotami¹²⁷. Skupiając się początkowo na różnych aspektach praw kulturowych i przeprowadzając wstępne badanie na temat niszczenia dziedzictwa kulturowego jako naruszenia praw człowieka, Rada Praw Człowieka w swojej rezolucji 37/17

¹²⁴ UNESCO, *Report by the Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in Case of Illicit Appropriation*, 1987, 24 C/94, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000075160> (dostęp: 24.11.2024).

¹²⁵ Raport Specjalnego Sprawozdawcy w dziedzinie praw kulturowych, 31-sza sesja, Rada Praw Człowieka, 3 lutego 2016 r., UNGA A/HRC/31/59, https://www.ohchr.org/sites/default/files/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/Documents/A.HRC.31.59_E.docx (dostęp: 6.06.2025).

¹²⁶ Raport niezależnego eksperta w dziedzinie praw kulturowych, pani Faridy Shaheed, złożony zgodnie z rezolucją 10/23 Rady Praw Człowieka, czternasta sesja Rady Praw Człowieka, UNGA, A/HRC/14/36, 22 marca 2010 r., <https://digitallibrary.un.org/record/680585?ln=en&v=pdf> (dostęp: 6.06.2025).

¹²⁷ Ibidem.

w dniu 22 marca 2018 r. z niepokojem stwierdziła, że „zorganizowane grabieże, przemyt i kradzież oraz nielegalny handel dobrami kultury podważają pełne korzystanie z praw kulturowych”¹²⁸. W 2025 r. Rada Praw Człowieka wezwała państwa do wzmocnienia: „międzynarodowej współpracy w dziedzinie zwrotu lub restytucji dóbr kultury o wartości duchowej, rodowej, historycznej i kulturowej do krajów pochodzenia, w tym, chociaż nie wyłącznie, dzieł sztuki, pomników, eksponatów muzealnych, rękopisów i dokumentów, oraz zdecydowanie zachęca odpowiednie podmioty prywatne do podobnego zaangażowania, w tym poprzez dialog dwustronny i przy pomocy mechanizmów wielostronnych, stosownie do sytuacji”¹²⁹. Ta zbieżność uzasadnia dalsze badania i operacjonalizację w celu zapewnienia zwrotu dóbr kultury.

Chociaż Rada Praw Człowieka nie zajmuje się wprost kwestią dóbr skradzionych w okresie kolonialnym, Mechanizm Ekspertki ds. Praw Ludów Tubylczych¹³⁰, w swoim badaniu *Promocja i ochrona praw ludów tubylczych w odniesieniu do ich dziedzictwa kulturowego*, ustanowił związek między restytucją dóbr kultury a prawami człowieka, szczególnie w sprawach dotyczących społeczności tubylczych, łącząc skradzione dobra kultury z prawami ludów tubylczych na mocy m.in. art. 11 Deklaracji Praw Ludów Tubylczych ONZ¹³¹. Ponadto, w części szóstej Badania Mechanizmu Ekspertckiego podkreśla się, że: „prawo do zadośćuczynienia i restytucji w przypadku naruszenia praw ludów tubylczych jest podstawowym elementem zapewnienia pojednania i przyszłego zobowiązania do ochrony praw ludów tubylczych. Zgodnie z prawami człowieka, istnieje silna zasada na korzyść restytucji w przypadku naruszenia”. Te inicjatywy na rzecz repatriacji na podstawie wielostronnego reżimu praw człowieka mogą przekształcić politykę publiczną państw, ostatecznie przyczyniając się do promocji nacjonalizmu kulturowego.

WNIOSKI

Zmiana prawa międzynarodowego w zakresie ochrony obiektów kultury została wprowadzona przez Konwencję haską z 1954 r. i jej protokoły, ale obowiązek zwrotu mienia zagrabionego z okupowanych terenów kolonii nie został wyraźnie uznany

¹²⁸ „Cultural Rights and the Protection of Cultural Heritage”, Rezolucja przyjęta przez Radę Praw Człowieka 22 marca 2018 r., Rada Praw Człowieka, trzydziesta siódma sesja, 26 lutego – 23 marca 2018 r., punkt agendy nr 3, A/HRC/RES/37/17, 9 kwietnia 2018 r., <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=A/HRC/RES/37/17&Lang=E> (dostęp: 6.06.2025).

¹²⁹ „Cultural Rights and the Protection of Cultural Heritage: Revised Draft Resolution”, 58. sesja Rady Praw Człowieka, 24 lutego – 4 kwietnia 2025, A/HRC/58/L.4/REV.1, <https://docs.un.org/en/A/HRC/58/L.4/REV.1> (dostęp: 1.04.2025).

¹³⁰ *Promotion and Protection of the Rights of Indigenous Peoples with Respect to Their Cultural Heritage*. Study by the Expert Mechanism on the Rights of Indigenous Peoples, Promotion and protection of the rights of indigenous peoples with respect to their cultural heritage, trzydziesta sesja, Rada Praw Człowieka, 19 sierpnia 2015 r., A/HRC/30/53, <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g15/185/41/pdf/g1518541.pdf> (dostęp: 15.05.2024).

¹³¹ Ibidem.

w żadnym z traktatów. Jednakże, od lat 90. XX wieku, podejmowanych jest wiele inicjatyw międzynarodowych w tym zakresie. Państwa są prawnie zobowiązane do podejmowania wszelkich odpowiednich środków w celu zabezpieczenia zwrotu zagrabionych dóbr kultury, w tym poprzez przepisy dotyczące praw człowieka. Można przedstawić trzy główne kierunki zmian prawnych. Po pierwsze, obowiązek zwrotu dóbr kultury państwom ich pochodzenia uzyskał status zwyczajowego zobowiązania na mocy prawa międzynarodowego. Jego korzenie sięgają czasów historycznych i są dodatkowo wzmocnione przez ostatnie inicjatywy w ramach przepisów praw człowieka. Po drugie, wzrost liczby umów dwustronnych w ostatnich dekadach, wraz z ewolucją traktatów wielostronnych, podnosi ważne kwestie koncepcyjne i polityczne. Według jednego poglądu te umowy dwustronne i traktaty wielostronne zawarte w ramach UNESCO mogą wzajemnie promować i wzmocniać obowiązek zwrotu obiektów kultury. Według innej perspektywy pada ostrzeżenie, że takie dwustronne umowy mogą okazać się kontrproduktywne i mogą podważać stabilność i integralność traktatów wielostronnych oraz zagrażać wizji kooperatywnych i niedyskryminujących środków ochrony dziedzictwa kulturowego, takiego, jak wyobrażali je sobie architekci UNESCO. Po trzecie, na mocy powstającego prawa międzynarodowego, zrabowane dobra kultury mogą zostać zakwalifikowane jako przestępstwo transnarodowe. W takim przypadku efektywna operacjonalizacja współpracy międzynarodowej staje się ważniejsza i niezbędna.

BIBLIOGRAFIA

- Abungu G.O., *“Universal Museums”: New Contestations, New Controversies*, w: *UTIMUT: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*, red. M. Gabriel, J. Dahl, Kopenhaga 2008; https://www.iwgia.org/images/publications/0028_Utimut_heritage.pdf.
- Bell C.E., *That Was Then This Is Now – Canadian Law and Policy on First Nations Material Culture*, w: *UTIMUT: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*, red. M. Gabriel, J. Dahl, Kopenhaga 2008; https://www.iwgia.org/images/publications/0028_Utimut_heritage.pdf.
- Caligiuri A., *The Irreparability of Colonialism: Legal Aspects Concerning the Restitution of Cultural Property Removed during Colonial Occupation*, „Question of International Law” blog 2024, 31 January; <https://www.qil-qdi.org/legal-aspects-concerning-the-restitution-of-cultural-property-removed-during-colonial-occupation/>.
- Carducci G., *“Repatriation”, “Restitution” and “Return” of “Cultural Property”: International Law and Practice*, w: *UTIMUT: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*, red. M. Gabriel, J. Dahl, Kopenhaga 2008; https://www.iwgia.org/images/publications/0028_Utimut_heritage.pdf.
- Chanaki A., Papathanassiou A., *The Council of Europe Convention on Offences Relating to Cultural Property Eventually Enters Into Force: A New Tool to the Arsenal of International Criminal Law Responses to the Trafficking of Cultural Property*, „EJIL:Talk!” 2022, 14 kwietnia; <https://www.ejiltalk.org/the-council-of-europe-convention-on-offences-relating-to-cultural-property-eventually-enters-into-force-a-new-tool-to-the-arsenal-of-international-criminal-law-responses-to-the-trafficking-of-c/>.

- Chechi A., *The 2013 Judgment of the ICJ in the Temple of Preah Vihear Case and the Protection of World Cultural Heritage Sites in Wartime*, „Asian Journal of International Law” 2016, t. 6, nr 2.
- Chechi A., Aufseesser L., Renold M.-A., *Case Machu Picchu Collection – Peru and Yale University*, „Platform ArThemis”, Art-Law Centre, University of Geneva, październik 2011; <https://plone.unige.ch/art-adr/cases-affaires/machu-picchu-collection-2013-peru-and-yale-university/case-note-2013-machu-picchu-collection-2013-peru-and-yale-university>.
- Dzirutwe M., *Return of Benin Bronzes Delayed After Nigerian President's Decree*, Reuters, 10 maja 2023; <https://www.reuters.com/world/africa/return-benin-bronzes-delayed-after-nigerian-presidents-decree-2023-05-10/>.
- Gabriel M., *Introduction: From Conflict to Partnership*, w: *UTIMUT: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*, red. M. Gabriel, J. Dahl, Kopenhaga 2008; https://www.iwgia.org/images/publications/0028_Utimut_heritage.pdf.
- Gartstein E., *Revisiting the 2017 Nicosia Convention*, Center for Art Law, 6 listopada 2024; <https://itsartlaw.org/art-law/revisiting-the-2017-nicosia-convention/>.
- German Museums Association, *Guidelines for German Museums. Care of Collections from Colonial Contexts*, wyd. 3, Berlin 2021; <https://www.museumbund.de/publikationen/guidelines-on-dealing-with-collections-from-colonial-contexts-2/>.
- Godwin H.R., *Legal Complications of Repatriation at the British Museum*, „Washington International Law Journal” 2020, t. 30, nr 1.
- Graham G.M., *Protection and Reversion of Cultural Property: Issues of Definition and Justification*, „The International Lawyer” 1987, t. 21, nr 3.
- Henckaerts J.-M., *New Rules for the Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, „Revue Internationale de la Croix-Rouge / International Review of the Red Cross” 1999, t. 81, nr 835.
- Hill T.V., *Notes for Remarks*, w: *UTIMUT: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*, red. M. Gabriel, J. Dahl, Kopenhaga 2008; https://www.iwgia.org/images/publications/0028_Utimut_heritage.pdf.
- Jakubowski A., *State Succession in Cultural Property*, Oxford 2015.
- Katz B., *French Report Recommends the Full Restitution of Looted African Artworks*, „Smithsonian Magazine” 2018, 21 listopada; <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/french-report-recommends-full-restitution-looted-african-artworks-180970872/>.
- Koh-i-Noor Diamond “Staying Put” in UK Says Cameron, BBC News, <http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-10802469>.
- McKeown C.T., *Considering Repatriation Legislation as an Option: The National Museum of the American Indian Act (NMAIA) & The Native American Graves Protection and Repatriation Act (NAGPRA)*, w: *UTIMUT: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*, red. M. Gabriel, J. Dahl, Kopenhaga 2008; https://www.iwgia.org/images/publications/0028_Utimut_heritage.pdf.
- Merryman J.H., *Thinking about the Elgin Marbles*, „Michigan Law Review” 1985, t. 83, nr 8.
- O’Sullivan J., *Intangible Cultural Heritage Could be a Game Changer for Museums*, „Museums Journal” 2024, 1 February; <https://www.museumsassociation.org/museums-journal/opinion/2024/02/intangible-cultural-heritage-could-be-a-gamechanger-for-museums/>.
- Pantazatos, A., *The Ethics of Trusteeship and the Biography of Objects*, „Royal Institute of Philosophy Supplement” 2016, t. 79.
- Pott P.H., Sutaarga M.A., *Arrangements Concluded or in Progress for the Return of Objects: The Netherlands–Indonesia*, „Museum” 1979, t. XXXI, nr 1.
- Robertson G., *Who Owns History?: Elgin’s Loot and the Case for Returning Plundered Treasure*, United Kingdom 2020.

- Roodt C., *Restitution of Art and Cultural Objects and Its Limits*, „Comparative and International Law Journal of Southern Africa” 2013, t. 46, nr 3.
- Scott C., *Renewing the “Special Relationship” and Rethinking the Return of Cultural Property: The Netherlands and Indonesia, 1949–79*, „Journal of Contemporary History” 2016, t. 52, nr 3.
- Shyllon F., *The Recovery of Cultural Objects by African States through the UNESCO and Unidroit Conventions and the Role of Arbitration*, „Uniform Law Review” 2000, t. 5, nr 2, kwiecień.
- Sinha S., *India and United States of America Sign the First Ever “Cultural Property Agreement”*, „buddhisttimes” 2024, 26 lipca; <https://buddhisttimes.wordpress.com/2024/07/26/india-and-united-states-of-america-sign-the-first-ever-cultural-property-agreement/>.
- Skrydstrup M., *Righting Wrongs? Three Rationales of Repatriation and What Anthropology Might Have to Say About Them*, w: *UTIMUT: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*, red. M. Gabriel, J. Dahl, Kopenhaga 2008; https://www.iwgia.org/images/publications/0028_Utimut_heritage.pdf.
- Tanzi A.M., *The Means for the Settlement of International Cultural Property Disputes: An Introduction*, „Transnational Dispute Management” 2020, styczeń.
- Toman J., *Cultural Property in War: Improvement in Protection. Commentary on the 1999 Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, World Heritage Series, Paryż 2009.
- Van Beurden S., *LOOT: Colonial Collections and African Restitution Debates*, „Origins: Current Events in Historical Perspective”; <https://origins.osu.edu/read/loot-colonial-collections-and-african-restitution-debates>.
- Wilde R., *The Elgin Marbles / Parthenon Sculptures*, „ThoughtCo.” 2019, 4 kwietnia; <https://www.thoughtco.com/the-elgin-marbles-parthenon-sculptures-1221618>.
- Zhang J., *Moving Beyond Cultural Nationalism: Communities as Claimants to Cultural Heritage*, „California Law Review blog”; <https://www.californialawreview.org/moving-beyond-cultural-nationalism/>.

Cytuj jako:

Singh V.K., Czy istnieje podstawa prawna dla żądania zwrotu dóbr kultury wynikającego z nacjonalizmu kulturowego? Instrumenty wielostronne a umowy dwustronne, „Ius Novum” 2025, nr 3 (19), s. 166–195. DOI: 10.26399/iusnovum.v19.3.2025.31/v.k.singh